

CB

12857

GIEUS EKLEKTICISME

*Pos. 174
No 41*

REDE

□

GEHOUDEN BIJ DE OVERDRACHT VAN HET
RECTORAAT AAN DE VRIJE UNIVERSITEIT TE
AMSTERDAM, DEN 20STEN OCTOBER 1919 DOOR

□

DR. W. GEESINK

□

AMSTERDAM — H. A. VAN BOTTENBURG

RELIGIEUS EKLEKTICISME

RELIGIEUS EKLEKTICISME

REDE GEHOUDEN BIJ DE OVERDRACHT VAN HET
RECTORAAT AAN DE VRIJE UNIVERSITEIT TE
AMSTERDAM, DEN 20STEN OCTOBER 1919

DOOR

Dr. W. GEESINK

HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID EN BUITENGEWOON-
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE

H. A. VAN BOTTENBURG — AMSTERDAM.

*Hoogeerzame Heeren Directeuren der Vereeniging voor
H. O. op Gereformeerden Grondslag,
Hoogachtbare Heeren Curatoren der Vrije Universiteit,
Hooggeleerde Heeren Professoren,
Zeergeleerde Heeren Doctoren,
Weleerwaarde Heeren Bedienaren des Woords,
Weledele Heeren Studenten,
En voorts gij allen, die gekomen zijt om door Uw tegen-
woordigheid aan deze plechtigheid luister bij te zetten,
Zeer geachte en zeer gewenschte Toehoorders en Toe-
hoorderessen!*

Het cliché „denkend deel der natie”, door veel gebruik afgesleten, is in onze dagen vervangen door het uit Frankrijk ingevoerde „intellectueelen”. Als eens het oude, dient het nieuwe ter aanduiding van hen onder onze medeburgers, die door rijker aanleg en doordat zij, onder gelukkiger omstandigheden geboren, extensiever onderwijs genoten, op commercieel en industrieel gebied, op dat van wetenschap en kunst, tot de aristocratie van den geest behooren.

Het is te voorzien, dat dit nieuwe cliché eerder versleten zal zijn dan het oude. Diende toch het oude vrijwel alleen ter aanduiding van bewoners uit het huis der Vrije Gedachte en dat der Vrijzinnigheid, het nieuwe wordt niet enkel daarvoor gebruikt, maar ook en niet zelden, ter aanduiding van bewoners uit het huis der Rechtzinnigheid.

Het eerste en laatste lid dezer trias doet u reeds vermoeden, waar het heen moet: een samenkoppeling van intellectueelen en religie, en dit vermoeden is dan ook niet onjuist.

Om echter de tijdgrens van een akademische rede niet onvoegzaam te overschrijden, is beperking noodig. Ik zal mij daarom bepalen tot de religie der intellectueelen onder onze landgenooten van protestantschen huize, en wel tot die der jongere generatie, voor zoover althans tusschen hen en die der oudere generatie een specifiek verschil bestaat.

Dit specifiek verschil zie ik niet in hun drang naar religieuze

beleving en religieuze levenshouding, maar in hun wijze van denken omtrent God als het Object der religie. Had toch de oudere generatie daaromtrent zekerheid, de jongere, die ik hier op het oog heb, heeft daaromtrent niet meer dan waarschijnlijkheid.

Dit waarschijnlijkheids-standpunt of probabilisme doet zich ook voor op het gebied der wijsbegeerte. Zoowel daar, als op religieus gebied, is, wat ik niet noemen wil het synkretisme, maar het eklekticisme, er een onbedrieglijk symptoom van. Niet synkretisme, want dit woord herinnert te veel aan het bekende gemis van waarheidszin bij de oude bewoners van Kreta, en het ware onbillijk, aan het probabilisme zin voor waarheid te ontzeggen. Dit laatste toch zoekt juist, zoo op wijsgeerig gebied naar waarheid omtrent het Absolute, als op dat der religie naar waarheid omtrent God.

Doch met zijn relatieve of betrekkelijke zekerheid, met zijn „zoowel — als” of zijn „het kan zoo — maar misschien ook wel anders wezen”, zoekt het die waarheid door, uit elkaar weersprekende systemen, hetzij op wijsgeerig, hetzij op religieus gebied, enkele daarin als waarheid geldende stellingen uit te lezen, uit te kiezen of uit te lichten, om ze dan, hoe weinig ook bij elkaar passend, hoe heterogeen ook, te verbinden, te vereenigen, te vermengen.

Onder dit aspect nu vertoont zich aan mij de religieusiteit van vele intellectueelen der jongere generatie, waartoe ik niet alleen de rijpere jeugd, maar ook mannen en vrouwen van meer gevorderden leeftijd reken. Ik beweer dan ook deze religieusiteit geen onrecht te doen, wanneer ik u van haar ga spreken als

RELIGIEUS EKLEKTICISME.

Maar beweren is nog geen bewijzen.

Laat mij daarom eerst aantoonen, dat zij religieus eklekticisme is, om daarna, wat u zeker ook van mij verwacht, mijn oordeel omtrent deze religieusiteit niet terug te houden, maar uit te spreken.

Eerst dan, dat de religieusiteit van de intellectueelen der jongere generatie, voor zoover zij van die der oudere verschilt, religieus eklekticisme is.

Om u dit aan te toonen, ga ik u achtereenvolgens wijzen op de gemeenschapskringen, waarin zij zich belichaamt; op het analoge verschil tusschen jongere en oudere generatie op wijsgeerig en op religieus gebied; en op het ontstaan van het probabilisme, waaruit zoowel op wijsgeerig als op religieus gebied het eklekticisme opkomt.

In zijn GEISTIGE STRÖMUNGEN DER GEGENWART schrijft RUDOLF EUCKEN: „Beim Ueberblick der gegenwärtigen Lage der Religion fällt als bemerkenswert besonders die Tatsache ins Auge, dass zwischen der überkommenen kirchlichen Form der Religion und einer universaleren Bewegung zur Religion aus dem eignen Streben der Zeit eine schroffe Spannung besteht; es giebt heute viele, welche religiös, aber durchaus nicht kirchlich sein wollen, welche sich ebensosehr von der Kirche abgestoszen als von der Religion angezogen fühlen.”¹⁾

Religieus, maar volstrekt niet kerkelijk, het geldt ook van de jongere generatie onzer intellectueelen, en wijl alle religie gemeenschapstichtend is, is het dan ook te verstaan, dat hun religieusiteit zich belichaamt in, zoo al niet anti-, dan toch buiten-kerkelijke kringen.

Het sterkst komt dit wel uit in die FEDERATIE VAN VRIJE RELIGIEUZE GROEPEN EN ORGANISATIES, welke op den laatsten Hemelvaartsdag, in het gebouw der VRIJE GEMEENTE alhier, haar eerste congres hield. Deze bond toch zoekt Protestantenbonders, Theosofen, religieuze Socialisten en religieuze Spiritisten groeps-gewijze te vereenigen. Indien men het woord „Kerk” althans in etymologischen zin neemt, is die FEDERATIE zeker anti-kerkelijk. Bij haar toch zit de gedachte voor aan het Geloof en de Kerk der toekomst, die in afzienbaren tijd het Christelijk Geloof en de Kerk van Christus zullen vervangen. Roomsche-Katholieken en Orthodox-Protestanten, ook uitgenoodigd om tot de FEDERATIE toe te treden, wijl evenals uit de u zooeven genoemde anderen, wellicht ook uit deze twee groepen enkele waarheden zouden zijn uit te lezen, die als elementen voor de constructie van het

nieuwe Geloof waren te gebruiken, hebben, wat te begrijpen is, toetreding geweigerd.

Het doel, dat deze FEDERATIE zich stelt, mist eenigszins de bekoring van het nieuwe. Het is reeds in de 16de eeuw nagestreefd door niemand minder dan den GROOTMOGOL AKBAR, die, in den ISLAM opgevoed, een Concilie hield van Mohammedaansche theologen, Hindoe- en Parsi-priesters en ook enkele Portugeesche missionairissen, om uit, wat in hun religies als waarheid erkend werd, een nieuwe religie, de DIN-ILÂHÎ, „de goddelijke Religie”, saam te stellen, en dit ook deed. Maar dit eklektisch maakwerk overleefde AKBAR nauwelijks.²⁾

Religieus, maar volstrekt niet kerkelijk, — het geldt ook, zij het al, dat zij niet als de FEDERATIE anti-kerkelijk is, van de buiten-kerkelijke vereeniging DE MIDDAGHOOGTE. Althans, wanneer wij mogen afgaan op het onlangs gepubliceerde program van haar HAAGSCHE afdeeling. Volgens dit program toch zullen verschillende sprekers, vogels van diverse pluimage, aantonen, dat het Joodsche Geloof, het Spinozisme, de Theosofie, het Roomsche-Katholicisme, het Protestantisme en de nieuwere Wijsbegeerte de religie als innerlijk beleven handhaven.

Laat mij u voor het eklekticisme der religieuze intellectueelen van rijperen leeftijd ook nog mogen wijzen op de Vereeniging WOODBROOKERS, die, van oorsprong Engelsch, hier een Hollandsch karakter heeft gekregen. Ontstaan, doordat enkelen onzer landgenooten het Kwaker-Seminarie te WOODBROOK bij BIRMINGHAM bezocht hadden, hield deze groep van religieuzen maar volstrekt niet kerkelijken, haar samenkomsten sedert 1910 te BENNEKOM, later te LUNTEREN en sedert 1912 te BARCHEM. Te EIBERGEN hebben deze Woodbrookers hun Retraite-huis, en sedert 1918 bezitten zij in OMHOOG een eigen orgaan. BARCHEM zoekt enkel naar Godsbeleving, en zoowel Vrijzinnigen als Rechtzinnigen, die dat verlangen, zijn welkom. Men tracht door cursussen, zoowel te BARCHEM als elders, aan dat verlangen te voldoen. Van dogmatische formuleering is men er afkeerig wijl niet naar het Godsbegrip, maar naar Godsbeleving, naar gewaarwording van God, wordt gezocht.

Met dit al staat deze kring van God-zoekers in het teeken van

die jongere generatie der Modernen, welke zich bij voorkeur **ALGEMEEN-VRIJZINNIG** noemt. Om echter de Rechtzinnige minderheid niet van zich te vervreemden, heeft men op de laatste Jaarvergadering het verzoek der **VRIJE RELIGIEUZE FEDERATIE** om tot haar toe te treden, afgewezen. Men wilde, wijl overstemmen onder de **WOODBROOKERS** niet gewoon is, het ook in dit geval niet doen. En toen is deze motie aangenomen: „De Vereeniging Woodbrookers in Holland, gehoord de bespreking der jaarvergadering over het voorstel tot aansluiting bij de Federatie van Vrije religieuze groepen en organisaties, betuigt haar warme instemming aan de idee, welke h. i. aan die Federatie ten grondslag ligt: de eenheid aller godsdiensten en de vriendschappelijke verhouding aller godsdienstige gemeenschappen, besluit echter, om inwendige redenen harer Vereeniging, voorloopig niet toe te treden”.

Ten slotte nog de gemeenschapskringen, waarin de religieusiteit der rijpere jeugd onder de intellectueelen der jongere generatie zich belichaamt. Ik heb hier bepaaldelijk op het oog de **NEDERLANDSCHE CHRISTEN-STUDENTEN-VEREENIGING**, opgericht in 1896, waar later naast is komen te staan de **VRIJZINNIG-CHRISTELIJKE STUDENTEN-BOND**.

De laatste ontstond, zooals haar naam „Vrijzinnig” aanduidt, doordat sommige christelijke studenten zich in de eerste niet konden thuis voelen. Uit een verslag van de onlangs te **DIEVER** gehouden Zomerconferentie der **V. C. S. B.** bleek, dat van de 120 leden, die er aan deelgenomen hebben, niet allen „modern” waren. De meesten waren zoekende zielen, maar, „vrij van alle dogmatische bevooroordeeldheid, toch vrijzinnige christenen”. En wanneer het dan verder in dit verslag heet: „de figuur en de persoonlijkheid van Jezus Christus sprak tot hen het meeste, omdat in Hem tot volste ontplooiing is gekomen de vraag naar ’s menschen verhouding tot God”, dan herinnert mij dit weer aan **AKBAR**, van wien wij weten, dat in de Christelijke religie, in welker dogma’s hij geen inzicht had, de zedelijke grootheid van de Jezus-gestalte hem aantrok.

De **N. C. S. V.**, die haar centraal gebouw bezit in het kasteel **DE HARDENBROEK**, stelt zich blijkens Art. 1 van haar onlangs

gewijzigd reglement als Vereeniging ten doel, „de Nederlandsche studenten in te leiden tot en op te bouwen in die Christelijke levens- en wereldbeschouwing, welke, op den Bijbel gegrond en zich aansluitend bij de historische ontwikkeling van het Christendom, rekening houdt met de behoeften en eischen van den tegenwoordigen tijd”.

Daartoe vereenigt zij haar leden om elkander:

- a. te versterken in het geloof in Jezus Christus als Heiland en Heer;
- b. te doordringen van hun roeping om van Hem door woord en daad in de Studentenwereld te getuigen;
- c. op te wekken tot actieve belangstelling in den Socialen Arbeid en het werk der Zending.³⁾

Ook zij houdt haar zomerconferenties, en wel te NUNSPEET, waar zoowel ethische als gereformeerde sprekers optreden. In deze Vereeniging van Christen-Studenten zijn twee groepen: een ethische, die de meerderheid, en een gereformeerde, die de minderheid vormt.

De verhouding tusschen Bond en Vereeniging is ook ter sprake gekomen. Aan een BERICHT daaromtrent van den V. C. S. B. ontnem ik het volgende:

Op de gecombineerde bestuursvergaderingen van beide vereenigingen, waar het liep over die verhouding, gingen stemmen op uit de N. C. S. V., dat deze „formeel vrijzinnig, materieel orthodox” was te noemen. Maar deze onderscheiding is door het bestuur der N. C. S. V. weer losgelaten. De Berichtgever kwam tot deze conclusie:

„Wij zouden kunnen zeggen: de N. C. S. V. wil Christus, de V. C. S. B. Christendom. Maar de V. C. S. B. laat er zich niet over uit, of dit samenvalt met den persoon van Jezus Christus.

Er zullen V.-C.-S.-B.-ers zijn, die meenen, dat het onmogelijk zal blijken buiten den persoon van Christus te blijven; er zullen er zijn, die meenen tot God te kunnen komen aan de hand of met behulp van het Evangelie, zonder dat het centrale in hun leven Christus is. En de V. C. S. B. wil zijn leden brengen tot God en heeft de overtuiging, dat daartoe in het Christendom of

in de Evangeliën een weg gewezen wordt, en in de richting van dien weg wil hij leiden."

Het wil ook mij voorkomen, dat het verschil aldus niet onjuist is aangegeven. De N. C. S. V. wil door Christus tot God komen. En, waar zoowel ethische als gereformeerde christenen daarmee instemmen, tracht zij dan ook zoowel studenten van ethisch als van gereformeerd-rechtzinnigen huize te vereenigen.

Ik meen hiermede te hebben aangetoond, dat in al deze buitenkerkelijke kringen, waarin de religieusiteit van de intellectueelen der jongere generatie zich belichaamt, haar eklekticisme uitkomt.

Ik ga u dit ook aantoonen, waar ik thans eenige oogenblikken uw aandacht vraag voor het analoge verschil tusschen jongere en oudere generatie op wijsgeerig en op religieus gebied.

Ik weet het wel, met analogieën moet men, ook waar men het tertium comparationis in het oog houdt, voorzichtig zijn. Omnis comparatio claudicat. Er is geen, die loopt als een goed-ter-been zijnde, gedrilde recruut. Maar u zult zien, dat deze toch ook niet loopt als een, om zijn slecht-ter-been-zijn, uit den dienst ontslagene.

Eerst dan de twee generaties op wijsgeerig gebied.

Niet altijd en overal is er op wijsgeerig gebied verschil tusschen de jongere en oudere generatie. Maar zoo in andere eeuwen als in de 1ste eeuw v. Chr., en zoowel elders als toen te ATHENE, kwam het voor, en het verschil, dat zich tusschen hen voordeed, zat, wat ik u nu wil aantoonen in het eklekticisme der jongere generatie.

Laat mij u vooraf iets van die oudere generatie vertellen.

Er waren te ATHENE vier voornamen filosofenscholen: de AKADEMIE, het LYCEUM, de STOA en de TUIN.

De laatste twee waren er in de tweede helft der 4de eeuw bijgekomen.

Omstreeks 350 v. Chr. is de zomertijd der Grieksche philosophie voorbij. PLATO en ARISTOTELES, onder wie zij haar hoogsten opbloei had, zijn reeds gestorven, en in de vier genoemde scholen is het niet meer dan nabloei. Toch is daar nog een

oudere generatie, waarvan, zooals wij straks zullen zien, de jongere verschilde.

Beluisteren wij nu eerst die oudere generatie en brengen wij daartoe in gedachte een bezoek aan de eerste drie der vier scholen. Den TUIN van EPIKURUS gaan wij voorbij.

Indien wij in die dagen geleefd en als vreemdelingen in ATHENE verkeerd hadden, zouden wij op onze vraag naar den TUIN veel kans hebben gehad een antwoord te krijgen als dat, hetwelk iemand ontving van den bekenden koffiemakelaar uit den MAX HAVELAAR, toen hij dezen vroeg naar zijn concurrent MEIER & Co. Een rechtgeaard Athener zou ook ons hebben geantwoord: „het adres behoeft ge niet te weten.” De TUIN toch had een min gunstige reputatie. Er namen ook dames deel aan het daar gegeven wijsgeerig onderricht. Getrouwde dames, en een ATHENER, die niet, zooals wij, een open oog en een warm hart voor de emancipatie van de vrouw had, vond het gewoon absurd, dat ook vrouwen aan wijsbegeerte deden. Maar onder de dames, welke de lessen van EPIKURUS volgden, waren ook ongetrouwen; waren hetaeren of vriendinnen van de Atheners. Vriendinnen, tot wier bekoorlijkheid ook haar don voor conversatie behoorde en die, waarschijnlijk om deze gawe nog wat te ontwikkelen, zich door den Meester wat wijsgeerig lieten bijwerken. Gegeven nu de scherpe concurrentie, die de vier scholen elkaar aandeden, en de heftigheid, waarmee zij elkander bestreden, was het toelaten van die tweeërlei soort dames een niet te versmaden wapen in de handen van de tegenpartij. Toch was de min gunstige reputatie van den TUIN gansch onverdiend, want het ging er even eerzaam toe als eens te PARIJS in de gehoorzaal van BERGSON. Dat wij den TUIN voorbijgaan, is dan ook enkel, omdat de jongere generatie van EPIKUREËRS trouw gebleven is aan de oudere en zich steeds van eklekticisme heeft vrij gehouden. De Meester zelf was een trouw volger van PLATO's antagonist DEMOKRITUS van ABDERA, die, zoo al niet de vader, dan toch de bekwame propagandist van het MATERIALISME was geweest. Stervende had EPIKURUS, die getoond had, dat men in de leer materialist en daarbij zelfs hedonist kan wezen, en in zijn leven tevens een achtbaar man, — stervende had EPIKURUS zijn discipelen vermaand,

zijn dogmata of leerstellingen niet te vergeten, en zij zijn dan ook waschechte EPIKUREËRS gebleven. Maar genoeg over den TUIN.

Beginnen wij onzen tocht met een bezoek aan PLATO's AKADEMIE, eertijds een gymnasium of gymnastiekschool, aan den heros AKADEMOS gewijd. Ommuurd landgoed, met platanen en olijf-boomen, standbeelden, altaren en een heiligdom der Muzen, ligt, aan den ΚΤΕΦΗΣΣΟΣSTROOM, buiten de stad, de AKADEMIE. In het nabije graf rust, wat hij den kerker zijner ziel had genoemd, het lichaam van den Meester.

„Niemand van de goden filosofheert of begeert wijs te worden, want hij is het; en ook, wie, niets wetend, iets te weten meent, filosofheert niet. Maar daartusschen staan de naar wijsheid begeerigen, de wijsgeeren”.

Deze opmerking schrijft PLATO, in een van zijn schitterendste dialogen, toe aan een vrouw, die priesteres was. De opmerking is juist, want tusschen de Alwetenden en den mensch, in wien de behoefte aan weten sluimert, staat de wijsgeerige, die weten wil, die naar wijsheid begeerig is. Weten wát dit leven is; weten ook van wát deze wereld is; weten bovenal wát het ware zijn of de ware werkelijkheid is. De ware werkelijkheid, die, als de absolute of volstreckte, de door niets veroorzaakte en van niets afhankelijke, achter deze relatieve of betrekkelijke is, welke door die ware werkelijkheid veroorzaakt en van haar afhankelijk is. De behoefte aan dit laatste weten is, wat later eeuw dan die van PLATO zal noemen „de behoefte aan Metaphysika”, aan weten wat de laatste of wilt gij, eerste grond en oorzaak dezer wereld der veranderlijkheid en der vergankelijkheid is; wat is het wezen of de essentie van het Absolute. Met een nog ongeschokt vertrouwen, dat door onze rede, zij het dan ook na voorafgaande oefening, die behoefte was te bevredigen, ging PLATO's denken voort in de richting dier eerste gronden en oorzaken.

Ons interesseert in verband met ons onderwerp: het religieus eklekticisme, zoo bij hem als bij de andere denkers, slechts zijn Metaphysika.

Wie denkt, oordeelt, kent toe of ontzegt aan een subject een praedikaat.

Wat nu was PLATO's oordeel niet slechts omtrent de existentie of het bestaan, maar omtrent de essentie of het wezen van het Absolute?

En dan moet ik u spreken van die wondere conceptie in den geest van dezen dichter-denker, die van de „twee werelden”, zij het dan ook, dat deze, reeds eeuwen vóór hem, aan ISRAËL was geopenbaard. Een conceptie, bij hem ontstaan uit een gelukkige verbinding tusschen de wereldvisie van HERAKLITUS, en die van PARMENIDES, en waarbij SOCRATES' begripsleer haar diensten had bewezen.

Zag HERAKLITUS de wereld niet anders dan als een voortdurend worden, waarin niets blijft, PARMENIDES zag haar niet anders dan als een zijn, waarin niets wordt.

In PLATO's geest valt die tweeërlei visie saam. De wereld zooals HERAKLITUS haar zag is deze wereld, die het oog ziet en de hand tast, en de wereld zooals PARMENIDES haar zag is de wereld van het ongeziene en ontastbare. De begrippen, die SOCRATES — zijn leermeester — ook PLATO had leeren vormen door in den weg van het bijzondere naar het algemeene, het aan allen in een groep gemeene te vinden, verzelfstandigt PLATO's dichter-geest tot wezenheden, tot vaste, onveranderlijke, ongeworden, eeuwige vormen of Ideeën. Met die Ideeën bevolkt hij de wereld van het ongeziene, het Absolute. En in die wereld is hem de Idee van het Goede de hoogste, valt voor hem saam met de goddelijke Rede, straks, in mythologische voorstelling, met den DEMIURG of den Bouwmeester, die uit de stof deze zinnenwereld opbouwde. Van deze Ideeën zijn de dingen dezer wereld niet dan de zwakke schaduwbeelden, dankend hun relatief of betrekkelijk zijn aan de omstandigheid, dat de Ideeën hun voorbeelden zijn, dat zij er in tegenwoordig zijn, dat de dingen dezer wereld er door veroorzaakt zijn, dat zij er aan deel hebben.

Bij dit ons bezoek aan PLATO's Akademie beluisteren wij in het onderwijs zijner naaste opvolgers wel den naklank van die phantastische getallen-leer der PYTHAGOREËN welke de Meester toen hij oud geworden was, door zijn onderricht had doen heenklinken, maar men houdt er toch vast aan de Ideeën-leer, aan PLATO's ethisch-idealisme.

Onder deze generatie is de Akademie nog de oude AKADEMIE gebleven.

Van de AKADEMIE gaan wij naar het LYCEUM, ook een vroegere gymnastiekschool. Zij dankte haar naam aan de nabijheid van een tempel, waarin APOLLO LYKEIOS werd vereerd.

In het LYCEUM had ARISTOTELES gedoopt. In door geboomte overschaduwde gangen hadden zijn leerlingen er met hem gewandeld; een meer intieme kring had er gezeten aan zijn voeten. Afkomstig uit een artsenfamilie, is de neiging tot zintuiglijke waarneming hem als aangeboren en ook, meer dan PLATO, heeft hij belangstelling voor de Natuur. Met de Ideeën-leer van zijn vroegeren leermeester heeft hij tevens diens theorie van de twee werelden verworpen. ARISTOTELES kent slechts één wereld en de ideeën of de vormen zijn niet buiten, maar *in* de dingen. Elk ding is een eenheid van vorm en stof, en bij de natuurdingen, die, in onderscheiding van de artefacten, den aanleg tot leven hebben, is de stof het lichaam en de vorm de ziel.

De Natuur, of het geheel der natuurdingen, ziet ARISTOTELES in haar planten-, dieren- en menschenrijk als een gradatie van al hooger organisatie. Het lagere is steeds in het hogere begrepen. In het dierlijk organisme, met zijn zintuiglijke waarneming, vrije beweging en aandriften, zijn ook de voeding en voortplanting, welke het organisme van de plant eigen zijn. In het menscheijk organisme is begrepen wat het dierlijke eigen is, maar daarbij en er van buitenaf ingekomen, wat den mensch eigen is: het denken. En deze gradatie wordt veroorzaakt door de werking van de ziel of het levensbeginsel, dat met haar lichaam onafscheidelijk is verbonden. Door deze werking komt de aanleg of wat uit een plant, dier of mensch worden kan, tot zijn bestemming; bereikt, bij ongestoorde ontwikkeling, in zulk een natuurwezen zijn doel; wordt wat er potentieel in is, actueel.

Zoo is dan de Natuur ongescheiden tweeheid van het physische en psychische, van stof en vorm, en wijl ARISTOTELES zich den overgang van potentie tot actus als beweging denkt, van wat „bewogen wordt en van wat beweegt”.

Hiermede komen wij, als zooeven bij PLATO, tot de vraag, wat

is ARISTOTELES' oordeel geweest omtrent de essentie of het wezen van het Absolute. Zijn antwoord heeft hij daarop gegeven in wat hij zelf noemde zijn Theologie of Godsleer, in wat later zijn *Metaphysika* is genoemd. Voor het denken van den STAGYRIET is beneden de Natuur of wat „als vorm beweegt en als stof bewogen wordt”, de vormlooze stof of wat slechts „bewogen wordt, doch niet beweegt”, en dus enkel potentie is. Maar voor zijn denken is boven de Natuur de stoflooze vorm, of wat slechts „beweegt, maar niet bewogen wordt”, en deze stoflooze vorm is voor hem God.

God, stofloos en dus onlichamelijk, zuiver actus of, zooals het later zal heeten, „actus purus”; zoodat in God niets wordt, maar alles is. En deze God, dien de wijsgeer zich denkt boven de wereld bij de uiterste sterrenfeer, in den reinen aether of het vijfde element, raakt van daaruit, en dus van buitenaf, de hemelsfeer aan en is als zoodanig het eerst Bewegende of de eerste Beweger.

God, zegt ARISTOTELES, „beweegt als het geliefde”. Hij is, als *causa finalis*, het doel, waarnaar alles in de wereld streeft, maar die in zelfgenoegzaamheid naar niets streeft en in de wereld noch werkt, noch handelt. En wijl voor ARISTOTELES het denken over het Absolute het hoogste is, kent hij zijn God geen andere actie toe dan de met hoogste zaligheid verbonden zelfbespiegeling, wijl dit „denken van het denken” het hoogste goed is.

Dit deïstische Godsbegrip, waarin de Godheid enkel transcendent is maar slechts „beweegt als het geliefde”, doet denken aan de hartelooze schoone, wier machtige attractie wel den minnaar beweegt, doch die zich harerzijds van alle avances onthoudt.

Dan, hoe dit zij, bij ons bezoek aan het LYCEUM beluisteren wij, dat de naaste opvolgers van den Stagyriet zijn theologie of, wilt gij, *Metaphysika* nog doceeren.

Het is onder deze generatie nog het oude LYCEUM.

Keeren wij thans in gedachte terug naar de stad, om er ook een bezoek te brengen aan de STOA.

De STOA, een dier vele overdekte zuilengangen in ATHENE, welke, bij ongunstige weersgesteldheid, gelegenheid boden voor openlucht-verkeer. Door POLYGNOTOS met schilderingen versierd, heet deze STOA de bontkleurige.

ZENO heeft daar omstreeks 308 v. Chr. zijn school gesticht, opgevolgd door KLEANTHES en CHRYSIPPUS.

Was PLATO in zijn kenleer rationalist en wist ARISTOTELES het empirisme met het rationalisme te verbinden, de STOICI zijn in hun kenleer sensualisten. De zintuiglijke waarneming is voor hen de bron onzer kennis. Al was ook, anders dan voor PLATO en ARISTOTELES, de ethiek of de levensleer het voornaamste deel hunner filosofie, dit verhinderde hen niet, zich ook bezig te houden met de vraag naar het wezen van het Absolute. En al was de waarneming door middel onzer zintuigen voor hen eenige bron van kennis, toch waren zij overtuigd, dat de waarheid omtrent het wezen van het Absolute bereikbaar was.

Reeds ZENO had een criterium der waarheid gesteld, een kenteeken, waaraan waarheid van valsheid was te onderscheiden. Hij was gewoon, het voor zijn leerlingen te verduidelijken aan het voorbeeld van de hand. De waarneming vergeleek hij dan met de uitgestrekte vingers, de toestemming met de halfgesloten hand, het grijpen of begrijpen van het object met de vuist, en het weten met het grijpen van de vuist door de andere hand.

Ook bij de STOICI gaat het weer, in verband met ons onderwerp, om hun oordeel over het Absolute.

In de geschiedenis van het Grieksche denken teruggaande achter ARISTOTELES en PLATO, hadden zij zich aangesloten bij HERAKLITUS, voor wien het vuur het beginsel was, waaruit de wereld ontstond, om er, na vaste tijdgrens van bestaan, weer in onder te gaan. Een eindelooze kringloop van ontstaan en vergaan, doelloos als het spel van het kind aan het zeestrand, wanneer het uit schelpjes en zand huisjes bouwt, die het straks omwerpt, om ze dan weer op te bouwen. Voor HERAKLITUS bestond, evenmin als voor de andere oudste denkers, nog geen tegenstelling tusschen het physische en het psychische, of wilt ge, tusschen stof en geest. Voor hem was „in de stof het leven”. Maar dit hylozoïsme was in het Stoïsche denken tot een, zij het ook gemitigeerd materialisme geworden. Was voor HERAKLITUS het vuur de oerstof geweest, voor de STOICI wordt dit vuur tot pneuma of wind, tot adem, tot warmen adem, die heel de wereld doordringt. Dit heel de wereld, tot in het meest onreine en om

esthetische doordringend pneuma is dan voor hen het van de wereld niet onderscheiden Absolute; het beginsel, waaruit zij ontstaat, om er ook weer in te vergaan en na elken wereldbrand er weer opnieuw uit te ontstaan.

Bij ons bezoek aan de Stoa beluisteren wij in het onderwijs der naaste opvolgers van haar stichters nog deze zelfde leer omtrent het Absolute, nog ditzelfde materialistisch getinte Pantheïsme.

Onder deze generatie is ook de Stoa nog de oude Stoa gebleven.

Verbeelden wij ons nu eens, in die tweede helft der derde eeuw vóór onze jaartelling, een mensch van den-buiten, een naar wijsheid begeerig jongeling, in ATHENE gekomen. Van zijn gastvriend, een handwerker, heeft hij vernomen, dat er vier voorname scholen zijn, die elkander heftig bestrijden, maar dat één van de vier, de Tuin, niet fatsoenlijk is, Meer echter weet de banausische gastvriend hem er niet van te zeggen. Verbeelden wij ons dezen jongeling den morgen van den dag na zijn aankomst, op de markt te ATHENE. Hij is dan in peinzing verzonken, welke van de drie scholen hij zal kiezen. Meer nog dan wijsheid, begeert hij op dit oogenblik een raadsman. Na lang slenteren tusschen de koopers en verkoopers bij de uitgestalde waren, valt zijn oog op een deftigen en nogal toeschietelijk-kijkenden grijsaard. Waagt het, hem aan te spreken. Krijgt op zijn schuchter vragen het apodiktische antwoord: „De AKADEMIE is de beste!” Op zijn dan wat vrijmoediger vragen naar LYCEUM en Stoa volgt een ietwat geprikkeld: „Ik weet wat ik zeg.” Maar het volgende oogenblik voelt hij den zachten druk van een hand op zijn schouder en klinkt het goedmoedig: „Neen, bij ons moet gij wezen, mijn waardste!” en dan verlaten die twee de woelige markt en slaan den weg in naar de AKADEMIE.

U begrijpt wel, dat, bij een zelfde mentaliteit van den buitenman, dit spel van de markt een gelijksoortig einde heeft, indien de oudere persoon een Aristotelicus, of een Stoïcijn is.

Nog eenmaal zijn wij in ATHENE, maar nu in de eerste eeuw vóór Christus.

De drie scholen bestrijden er elkaar niet meer, want het eklekticisme viert er hoogtijd, althans in de AKADEMIE en de Stoa.

Een tweede bezoek aan deze scholen zal er ons van overtuigen.

Ook nu weer gaat het, in verband met ons onderwerp: het religieus eklekticisme, om wat men er dacht over de essentie van het Absolute.

In de AKADEMIE dan vertelt men ons al terstond, dat het niet meer de oude Akademie is, en wij merken het.

Een nieuwe, een jongere generatie heeft in deze nieuwe AKADEMIE de leiding. PHILO VAN LARISSA eerst, straks diens leerling ANTIOCHUS VAN ASKALON, zijn er de hoofden.

PLATO's rationalisme is door PHILO verlaten. De rede doet ons het wezen der dingen niet begrijpen, want er is geen zeker kenteeken ter onderscheiding van waar en valsch. Maar al is ook niets te begrijpen daarom is nog niet alles onzeker. Er is nog veel wat althans evident of oogenschijnlijk is. ANTIOCHUS doorziet al spoedig, dat deze oogenschijnlijkheid niet anders is dan gepotentieerde waarschijnlijkheid. Wanneer hij er met zijn Meester eens over gaat praten en den wensch uitspreekt, dat de nieuwe AKADEMIE zou terugkeeren tot de kenleer van PLATO, beweert PHILO, dat dit volstrekt niet noodig is, wijl er tusschen de nieuwe en de oude AKADEMIE geen verschil bestaat.

Straks volgt ANTIOCHUS zijn Meester als Scholarch op. CICERO heeft beweerd, dat hij een germanissimus Stoïcus was, wat zeker te veel was gezegd. Maar wel was hij een echte eklekticus. Dit komt reeds uit, waar hij, zonder tot PLATO's kenleer terug te keeren, haar met die van de Stoa tracht te verbinden en dan leert, dat al ons weten met zintuiglijke waarneming begint, maar het oordeel omtrent de waarheid toch niet een zaak der zinnen, doch van het verstand is.

Sterker komt dit nog uit in zijn Metaphysika of Zijnsleer. De Ideeënleer heeft er geen plaats in. Maar wij vernemen, dat hij, met een naïveteit, welke ons herinnert aan die van GRETCHEN uit den FAUST, beweert, dat tusschen PLATO, ARISTOTELES en de vaderen der Stoa geen zakelijk verschil is; zij zeggen hetzelfde, slechts met een beetje andere woorden. Vragen wij ANTIOCHUS naar het wezen der wereld, dan krijgen wij een antwoord, dat uit elkaar weersprekende gedachtenkringen is uitgelezen. De wereld, zoo leert deze Akademikus van de jongere generatie, bestaat uit vier

elementen, waarvan vuur en lucht de actieve, water en aarde de passieve zijn; van deze vier is de ongevormde stof het substraat; en alle dingen zijn dan ook, als uit de twee actieve en de twee passieve elementen ontstaan, stoffelijk. En even eklektisch is zijn antwoord op ons vragen naar het wezen van het Absolute. Was de Godheid, voor PLATO de Idee van het Goede, voor dezen Academicus is zij de eeuwige Rede, de transcendente eerste Beweger; nu eens de Voorzienigheid, dan eens de Noodwendigheid en ook wel het Toeval genoemd.

Van de AKADEMIE gaan wij naar het LYCEUM. Hier is van het eklekticisme niet veel te bemerken, maar toch heeft het ook in dezen kring niet ontbroken. Twee geschriften, in dien tijd, de 1ste eeuw vóór Chr. ontstaan en onder ARISTOTELES' naam de wereld ingezonden, kunnen er van getuigen. Het eerste beweegt zich op het gebied der Ethiek en ligt dus te ver van ons onderwerp om er hier nader op in te gaan. Het andere, dat OVER DE WERELD betiteld is, heeft echter meer belang. De onbekende Aristotelicus tracht daarin het Deïsme van ARISTOTELES te verbinden met het Pantheïsme der STOA. Met ARISTOTELES denkt de schrijver zich de Godheid in de reine aethersfeer en van daaruit, zelf onbewogen en verre van alle aanraking met de wereld, als haar eerste Beweger. Maar deze eerste beweging, en hierin verschilt hij van den Stagyriet, plant zich dan voort door heel de wereld. Het transcendente Godsbegrip van ARISTOTELES tracht hij dus met het immanente der STOA te verbinden, maar zoo, dat God niet met Zijn wezen, doch alleen met Zijn krachten in de wereld immanent is; alsof het wezen Gods van Zijn kracht te scheiden ware. Aan het einde van het geschrift wordt, om te doen uitkomen, dat ook de „edele Plato” met hem overeenstemt, gezinspeeld op een woord uit diens Nomoi.⁴⁾

En nu weer de STOA.⁵⁾ De midden-Stoa, waarin BOËTHUS en later PANAETIUS de Scholarchen zijn en in welken kring ook een leerling van PANAETIUS, POSIDONIUS, die een eigen school in RHODUS heeft, invloed oefent.

Wij vernemen al spoedig, dat deze midden-Stoa de oude Stoa niet meer is.

Ook hier viert, als in de AKADEMIE, het eklekticisme hoogtijd.

Van Boëthus hooren wij, dat hij het Stoïsche dogma van den periodieken wereldbrand ontkent en evenzoo het materialistisch Pantheïsme. Wel leert hij, dat de Godheid een aetherische substantie en dus stoffelijk is, maar met Arirtoteles denkt deze Stoïcijn der jongere generatie zich de Godheid als eerste Beweger der wereld, doch, anders weer dan Aristoteles, denkt hij zich haar ook als in alle deelen der wereld hulp verleend. Zijn ontkenning van het Pantheïsme kwam op uit de bedenking, dat, wanneer de Godheid alles in de wereld doordrong, ook het meest onreine en onesthetische, dit beneden haar waardigheid zou zijn.

Voor Panaetius is typeerend, niet dat hij waardeering heeft voor Plato en Aristoteles, immers trouw aan eigen school of richting sluit waardeering der verdiensten van de voormannen onder de tegenstanders niet uit, maar wel, dat hij, de Stoïcijn steeds de namen van den stichter der Akademie en van den stichter van het Lyceum in den mond heeft en dan met zoo hooge bewondering over hen spreekt, dat men hem eer voor een der hunnen dan voor een docent zijner eigen school zou houden. Bij zulk een mentaliteit was het dan ook niet te verwonderen, dat hij, als Boëthus, het dogma van den periodieken wereldbrand verwierp en met Aristoteles de eeuwigheid der wereld leerde. Had de oude generatie een voortleven na het sterven tot aan den eerstkomenden wereldbrand geleerd, Panaetius ontkende dan ook dit tijdelijk voortleven na den dood. Posidonius, zijn leerling, keerde wel weer terug tot het dogma der wereldverbranding en der temporeele onsterfelijkheid, maar toonde met zijn commentaar op Plato's Timaeus, dat hij in de Physica de Stoïsche Natuur-leer met de Platonische trachtte te verbinden.

Het eklekticisme der jongere generatie, dat had verdoezeld en vertroebeld de tegenstellingen, die een oudere generatie zoo scherp had gesteld, moest op den buitenstaander wel den indruk maken, dat, al kon het dan ook voorloop'g, om inwendige redenen, niet, de tijd om toe te treden tot zoo iets als een Federatie, voor de scholen toch niet meer verre was. Ook op L. Gellius Poplicola, die in de zeventiger jaren der 1ste eeuw Proconsul van Attika was, heeft het eklekticisme dien indruk gemaakt.

Hij voelde blijkbaar veel voor de eenheid van alle Philosophieën en de vriendschappelijke verhouding van alle wijsgeerige gemeenschappen. Om de eenheidsbeweging te verhaasten, was nog slechts een weinig meer tolerantie noodig. En zoo is dan ook op zekeren dag van hem het plan uitgegaan, dat de Atheensche Scholen eens, wat wij tegenwoordig zouden noemen, een gecombineerde bestuursvergadering moesten beleggen, ter bespreking van elkanders verhouding. De heeren moesten dan, zoo sloeg GELLIUS hun voor, over de nog bestaande controversen zich verdragen en, in alle bescheidenheid, bood hij zichzelf daarbij, indien noodig, als bemiddelaar aan.

Na u gewezen te hebben op het verschil tusschen de oudere en de jongere generatie op wijsgeerig gebied, en dat uitkomt in het eklekticisme der laatste, vraag ik thans uw aandacht voor de oudere en jongere generatie op religieus gebied, en ga er u op wijzen, dat zich een analoog verschil tusschen jongere en oudere generatie ook hier voordoet.

Niet altijd en overal is er op religieus gebied zulk een verschil. Maar in onzen tijd en in ons vaderland is het onmiskenbaar.

Eerst dan weer de oudere generatie.

Onder het van huis uit protestantsche deel der bevolking zijn, naar de verhouding tot de christelijke religie, drie groepen te onderscheiden. De VRIJDENKERS, die met alle en dus ook met de christelijke religie hebben gebroken; de VRIJZINNIGEN, die los zijn van Bijbel- en Kerkgelooft, en de RECHTZINNIGEN, die meer of minder sterk zich aan Schrift en Belijdenis gebonden weten.

Wijl ook tusschen de vaders en sommige zonen uit het huis der Vrije gedachte zich in onze dagen verschil opdoet, wil ik even stilstaan bij de VRIJDENKERIJ.

Het was na de débâcle der speculatieve philosophie in DUITSCHLAND. Als daar, verkeerden ook te onzent de Vrijdenkers, voor zoover zij geen positivisten of agnostici waren, in de tweede helft der vorige eeuw onder de suggestie van het toen weer

opgekomen materialisme. Niettegenstaande zij een hartgrondigen afkeer van Metaphysika hadden, waren zij het, niet minder dan eens EPIKURUS, roerend eens met DEMOKRITUS, dat „achter” de Natuur niet anders zat dan atomen en blind werkende krachten. Indien dit materialisme dan ook heiligen had gehad, zou het een kaars hebben ontstoken voor den wijze van ABDERA.

BÜCHNER's, in 1855 verschenen KRAFT UND STOFF deed toen dienst als een catechismus, dien men voor herziening onvatbaar achtte; later ook als handboek voor socialistische propagandisten. In mijn studententijd gold voor vele jongere beoefenaren der natuurwetenschappen de NATÜRLICHE SCHÖPFUNGSGESCHICHTE van den nu onlangs gestorven HAECKEL als een bijbel, aan welks autoriteit zij niet twijfelden. Hoewel de inductieve methode op zichzelf met het materialisme niets heeft uit te staan, ging toch, bij de groote ontdekkingen, door toepassing dier methode verkregen, uit den kring der materialisten den juichtoon op, dat aan hun wereldvisie die ontdekkingen waren te danken.

Maar dat men, ook zonder materialist te zijn, de toepassing der inductieve methode kan waardeeren, bleek wel, toen Prof. OPZOOMER de LOGIKA omschreef als „de wetenschap, die van de Natuurwetenschappen hare methode afziet, om die ook den beoefenaars der geestelijke wetenschappen aan te bieden”.

Met OPZOOMER zijn wij reeds bij de tweede groep, die der VRIJZINNIGEN.

Onder hen, die sedert 1860 MODERNEN heeten, teekenen zich scherp af drie geestelijke stroomingen, verbonden aan even zoovele namen. Dien van OPZOOMER noemde ik reeds, daarnaast moeten die van Prof. SCHOLTEN en van Prof. HOEKSTRA genoemd.

Ook nu weer gaat het, in verband met ons onderwerp, om hetgeen voor hen waarheid was ten opzichte der essentie van het Absolute of het wezen van God.

Als bij de oudere generatie in de drie scholen te ATHENE, bestond daaromtrent bij de drie vaders van het Modernisme te onzent, verschil.

Prof. OPZOOMER, de wijsgeer van het empirisme, die de methode

der inductie, door MILL verbeterd, ook op de geestelijke wetenschappen toepast, is de zintuiglijke waarneming, verbonden met deze methode, de bron onzer kennis van de wereld en de natuur. Maar daarnaast zijn volgens hem drie andere bronnen, waaruit onze voorstellingen ontstaan, en daarbij legt hij nadruk op de beteekenis van het gevoel. Uit ons zinnelijk gevoel, die van vreugde en smart; uit ons esthetisch gevoel die der schoonheid; uit ons moreel gevoel die der zedelijkheid. Tot wat uit deze bronnen opwelt is onze kennis van de wereld, de natuur en den mensch beperkt. Maar onze geest rust hier niet in. Het ware, schoone en goede dringen hem uit het tijdelijke naar het eeuwige, of wilt gij, uit het relatieve naar het Absolute, en de kennis daarvan welt voor hem op uit een vijfde bron, ons religieus gevoel. Boven het geheel der eindige oorzaken staat, als de Kracht die ze allen verbindt en draagt, de oneindige Oorzaak der dingen, de scheppende Geest, en aan deze oneindige Oorzaak geeft onze taal den naam „God”.

Wat voor Prof. SCHOLTEN, onder den invloed van HEGEL, is het wezen Gods, blijkt uit dat THEÏSTISCH MONISME, waaraan zijn naam is verbonden. MONISME, omdat ook in deze Eenheidsleer God en wereld niet worden onderscheiden, maar God de onzichtbare zijde der wereld en deze de zichtbare zijde van den zich in haar openbarenden God is. THEÏSTISCH, omdat, ook al wordt er aan God de transcendentie in ontzegd, de persoonlijkheid er Hem in wordt toegekend.

Waren OPZOOMER en SCHOLTEN deterministen, Prof. HOEKSTRA leerde een gematigd indeterminisme. Zich latende leiden door KANT, gaat hij, niet als SCHOLTEN uit van het object of wat hij diens „absoluut Godsbegrip” noemt, maar als OPZOOMER van het subject, van den mensch. Evenwel niet als OPZOOMER van het religieus gevoel, maar van de behoefte aan verlossing. Uit het noodgevoel toch, dat zich verbindt aan de gewaarwording van wat in de wereld ons bestaan bedreigt, ontstaat de behoefte aan steun daartegen en redding daaruit door een macht, waaraan de wereld onderworpen is. Waar het gaat om ons bestaan als persoonlijkheid, als zedelijk wezen, eischt of postuleert het besef onzer gebondenheid aan de verwerkelijking onzer zedelijke idealen, deze macht. En deze

macht is God, de oneindige Geest, die in de menschen, als eindige geesten, immanent is.

Zoo zochten dan OPZOOMER in den weg der ervaring, SCHOLTEN in dien der bespiegeling en HOEKSTRA door uit te gaan van de verlossingsbehoefte en het daarmee verbonden ethisch idealisme, los van de Schrift en de op haar gegronde dogmen, een nieuwe Theologie op te bouwen. De bedoeling daarbij was, de Christelijke religie te verzoenen met de wetenschap, waaronder bepaaldelijk die der Natuur werd verstaan. Met haar dogma der gesloten natuurcausaliteit, waarin voor het wonder geen plaats is, stond de toenmalige natuurstudie in het teeken van het naturalisme. Een verzoening tusschen Theologie en Natuurwetenschap, tusschen de christelijke religie en de wetenschap was, naar het oordeel der vaders van het Modernisme, dan ook alleen mogelijk door den Bijbel te „ontwonderen” en door God Zijn wondermacht in de natuur en ook in ons geestelijk leven te ontzeggen. De Schriftkritiek der Modernen werd hierdoor beheerscht en, bij aanvaarding van het naturalistische dogma, moesten ook de christelijke dogmen, voor zoover men althans niet naar een „ondogmatisch Christendom” streefde, zoo gereconstrueerd, dat het supranatureel karakter er aan werd ontnomen. Bij deze reconstructie van dogmen en Belijdenis beschouwde SCHOLTEN zich als den wettigen troonopvolger van CALVIJN en zijn THEÏSTISCH MONISME als een ontwikkeling der oude Gereformeerde Theologie langs nieuwe banen.

In de derde groep der oude generatie, die ik, om van het gewone spraakgebruik niet af te wijken, saamvat onder den naam RECHTZINNIG of ORTHODOX,⁵⁾ zijn, als in die der VRIJZINNIGEN, drie stroomingen te onderscheiden, de BIJBELSCHЕ, de ETHISCHE en de GEREFORMEERDE.

De BIJBELSCHЕ orthodoxie wordt vertegenwoordigd door Prof. VAN OOSTERZEE en Prof. DOEDES, wier groote verdiensten als Apologeten van de Christelijke religie tegenover het naturalisme niet mogen worden vergeten. De dissertatie van VAN OOSTERZEE: DE JESU E VIRGINE MARIA NATO, en die van DOEDES: DE JESU IN VITAM REDITU, zijn teekenend voor wat zij ook later gepresteerd hebben.

Hun „bijbelsche” orthodoxie deed hen echter de beteekenis en de ontwikkeling van het dogma vaak voorbijzien. Aan VAN OOSTERZEE’s lijfspreuk: *Christianus mihi nomen, Reformatus cognomen*, komt dit reeds uit. Duidelijker nog aan zijn CHRISTELIJKE DOGMATIEK, waarvan het subjectieve standpunt terecht is gesigna-leerd als „de dogmatiek van VAN OOSTERZEE”⁶⁾. Toch vond ook voor hen de waarheid omtrent het wezen Gods haar uitdruk-king in het christelijk dogma der Triniteit, wat echter niet ver-hinderde, dat, zoo VAN OOSTERZEE als DOEDES, met hun leer der subordinatie van den Zoon aan den Vader, aan dit dogma niet geheel conform waren. Zoo ook was DOEDES op het stuk van den Doop en ook op dat van de Schepping, als een werk der drie Personen ad extra, niet met de dogmata daaromtrent in overeenstemming.

Als aan de BIJBELSCHЕ orthodoxie de namen van VAN OOSTER-ZEE en DOEDES, zijn aan de oudere generatie der ETHISCHE die van Prof. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE en Prof. J. H. GUNNING verbonden; beiden verwant aan SCHLEIERMACHER en VINET.

Ook voor deze vaders der ethische orthodoxie ten onzent was waarheid het Christelijke Godsbegrip, het trinitarische. Het accent viel daarin echter niet metaphysisch op het zijn, maar ethisch op den wil. Op het zichzelf geven van de Liefde om mede te deelen het eigen Leven. Liefde is hier niet een eigen-schap van God, maar God *is* Liefde. Niettemin werd daarbij ook gehandhaafd de absoluteitheid Gods, want, onafhankelijk van Zijne schepselen, heeft Hij van eeuwigheid het voorwerp Zijner Liefde in den Zoon.

Dit beginsel der Ethische orthodoxie komt uit in haar bekend adagium, dat het „leven voorafgaat aan de leer”, en in dat andere, dat „het karakter der waarheid ethisch is”. Nu is het wel waar, dat, zal de psychische mensch een pneumatische worden, daartoe noodig is de inwoning en inwerking van Gods wederbarenden Geest, en ook, wijl denken en willen wel te onder-scheiden, maar niet te scheiden zijn, dat een mensch den zich openbarenden God moet denken-willen. Dat God zich ge-openbaard heeft en dat wij Zijn revelatio specialis in de Schrift hebben, wordt dan ook in deze orthodoxie allerminst ontkend.

Maar die krijgt een bedenkelijken kant door wat ik zou willen noemen haar derde adagium: „het geloof der Gemeente”. Het principium cognoscendi wordt daardoor zoo al niet individueel, dan toch algemeen-subjectief. De Bijbel, waarin de bijzondere openbaring Gods is te vinden, is bij deze beschouwing wel niet alleen, maar vooral een „verzameling van getuigenissen” der „geloofservaringen” van profeten en apostelen. Daarmede verliest de Schrift haar objectief karakter van directe openbaring Gods te zijn, en dat te meer, wijl de theopneustie of de inspiratie der schrijvers niet genoegzaam onderscheiden wordt van de illuminatie of verlichting, die aan al Gods kinderen eigen is. Ook is, als gevolg uit het ethisch beginsel, de niet genoegzame onderscheiding tusschen rechtvaardiging en heiliging niet onbedenklijk.

Dit nu brengt mij tot de GEREFORMEERDE orthodoxie ten onzent, die voor mij identiek is met CALVINISME. Op de Reformatie der 16de eeuw heeft, ook in ons vaderland, de Reformator van GENÈVE het stempel van zijn machtigen geest gezet. Ook voor hem, die, met heel de Kerk van CHRISTUS, God als den Drieëenige belijdt, is Hij de Absolute, en alle zijn der schepselen is tegenover Hem dan ook slechts relatief. Maar God is voor CALVIJN ook in dien zin de Absolute, dat Hem alleen toekomt de volstreckte souvereiniteit. Deze erkenning van Gods souvereiniteit is het grondbeginsel der Gereformeerde orthodoxie. CALVIJN, de pater ecclesiae reformatae bij uitnemendheid, vond dit beginsel niet in den weg der wijsgeerige bespiegeling, maar in de Schrift, en het Calvinisme is dan ook geen philosophie, maar religie; christelijke religie van, zooals DR. KUYPER, de stichter onzer Universiteit, het eens heeft gezegd, „groote keur”. Uit dit grondbeginsel van het Calvinisme volgt dan — het is nog onlangs zoo juist aange-toond⁷⁾ — zoowel de Gereformeerde beschouwing omtrent de Schrift, als die omtrent de Kerk, de wereld en het leven, en ook, wat men het „cor ecclesiae” heeft genoemd, de Voorbeschikking.

„Nous sommes issus de Calvin.” Dit woord van GROEN geldt zoowel van die doctores ecclesiae reformatae, onder wie VOETIUS, Aristotelicus als THOMAS VAN AQUINO, de voornaamste is, als van heel het geslacht dier overtuigde CALVINISTEN uit onze gouden eeuw.

Omstreeks de tweede helft der 18de eeuw begon voor het Calvinisme een herfsttijd, maar het leefde voort en stierf niet weg door winterkoude. Het leefde ten onzent voort in BILDERDIJK en zijn school, in mannen als NIKOLAAS SCHOTSMAN, zijn vriend. Het zomerde weer op, toen in en na 1834 het gemoed dier stille vromen, in wier harten het nog leefde, ontroerd werd door de heterodoxie dier GRONINGER richting, welke de Godheid van CHRISTUS ontkende, en, onder den evangelischen naam, van de blijde boodschap der verlossing een paedagogiek van het menschedom had gemaakt. Hun gemoed dús had ontroerd, dat zij, onder smaad en vervolging en ten spijt van geldboete en gevangenissen, het geloofsstuk der reformatie door SEPARATIE bestonden. Het Calvinisme zomerde weer op, toen zij, die eens met hen in het, ten jare 1816 gestichte, HERVORMD KERKGENOOTSCHAP als belijders van het CALVINISME tegen zijn bestrijders waren opgetreden, in 1886, naar aanleiding van het conflict der Kerk van AMSTERDAM met de Besturen in zake de attesten, het geloofsstuk der reformatie door DOLEANTIE bestonden. En nog vóór het einde der eeuw is, door samenvloeiing van SEPARATIE en DOLEANTIE, deze tweeërlei reformatie, onder Gods zegen, reeds zoover gelukt, dat in tal onzer steden en op tal onzer dorpen het CALVINISME bloeit. Bloeit, zoo in de organisatie, de belijdenis en de prediking dier kerken, als in de religie des harten en het God-dienen in het leven harer leden.

Tot zoover over de, nog voortlevende, oudere generatie in het Nederland van protestantschen huize en haar drie groepen van VRIJDENKERS, VRIJZINNIGEN en RECHTZINNIGEN.

Gunt mij thans uw aandacht voor de jongere generatie in deze drie groepen. Zeker, niet allen, maar wel vele intellectueele zonen en dochteren in deze staan ten opzichte der religie anders dan hun vaders, en van de religieusiteit der meerderheid onder die velen geldt niet alleen EUCKEN's „religiös, aber durchaus nicht kirchlich”, maar ook het praedicaat „eklekticistisch”. Door dit laatste vertoonen zij een treffende gelijkenis met de u zoo straks geschetste jongere generatie op wijsgeerig gebied in het ATHENE

der 1ste eeuw vóór onze jaartelling. Ik wil u dit eerst aantoonen bij de zonen en dochteren uit het huis der VRIJE GEDACHTE.

Anders dan hun vaders staan zij tegenover het wereld- en levensmysterie. Niet meer als agnostici en positivisten, en nog veel minder als materialisten; aan die suggestie zijn ze ontkomen. Zij zijn echter geen wetters, maar zoekers. Zoekers naar wat is het Absolute. Zoekers ook naar God. En in den drang naar weten, zoeken zij een antwoord bij het Occultisme, doen ze aan Spiritualisme en Theosophie, aan Wijsbegeerte, en ook zoeken zij het bij de Religie. Zij zoeken en zij vinden, en wat zij op al die wegen hebben gevonden, lezen zij saam en kiezen en lichten er uit en trachten het dan bijeen te passen. Maar niet anders dan wanneer het spelende kind de dooreenliggende stukken uit drie, vier legkaarten zou willen saamvoegen, past het niet. En in de hartekrenking van het dan toch-niet-gevonden hebben, bidden zij tot den Onbekende

Anders dan hun vaders staan tegenover de christelijke religie ook vele intellectueele zonen en dochteren van VRIJZINNIGEN huize.

Anders, zij die aan den ban van het moralisme zijn ontkomen. Want al ontbreekt hun allerm minst het besef van gebondenheid aan verwerkelijking der zedelijke idealen, in het „radicale Böse” zien zij nog iets meer dan een overheerscht worden hunner redelijkheid door hun zinnelijkheid. Bij de tweespalt tusschen hun innerlijk zijn en wat dat behoorde te wezen, is „de hang naar het kwade” hun te machtig, dan dat zij dien door een zelf gewerkte wedergeboorte zouden kunnen tegenhouden. Ook hun zedelijk ideaal is anders dan dat hunner vaders, die zich tevreden stelden met de goede gezindheid, al bleef het handelen dan ook onvolkomen. Ook kennen zij zich zelf te goed, om niet te weten, dat die gezindheid nog niet is dat wat zij behoorde te zijn. Met het onvoorwaardelijk plichtsbef, waarvan zij hun vaders zoo vaak hoorden spreken, maken zij niet minder ernst dan dezen. Maar in het besef hunner onwaardigheid, maken zij er geen aanspraak op, dat zij waardig zijn de harmonie tusschen deugd en geluk; zij postuleeren dan ook geen God, die, op grond hunner waardigheid, deze disharmonie zal verhelpen.

Anders dan hun vrijzinnige vaders zijn ook zij, die aan den

ban van het determinisme zijn ontkomen. Hun nog-niet-zijn wat zij behoorden te wezen, is ook hun nog iets anders dan het nog niet tot vrucht en bloem ontwikkeld zijn van den knop. Anders zijn deze tweeërlei zonen en dochteren dan hun vrijzinnige vaderen. Want de tweespalt in hun innerlijk zijn werd hun voor God tot zonde en schuld. Op hun lippen bestierf de jubelzang van het optimisme der oudere generatie. Hun verdiept zondegevoel en ontwaakt schuldbesef ontlokten aan de harp hunner ziel tonen als die wij beluisteren in de Boetepsalmen van Oud-Babel.

Doch ook deze zonen en dochteren zijn geen wetters, maar zoekers.

zoekers naar verlossing van zonde en schuld.

zoekers naar God.

In het verkeer met Rechtzinnigen hebben zij van Jezus hooren spreken, anders dan zij van Hem hoorden spreken hun vaders. Niet maar enkel als Voorbeeld, maar ook als Verlosser. Zij zijn ook den Bijbel gaan lezen. Maar nog onder den ban van het naturalisme en de op dat naturalisme gegronde Bijbelkritiek, kunnen zij dien Bijbel niet als betrouwbaar aanvaarden. En daarom lezen en kiezen ze en lichten ze uit dien Bijbel de Evangeliën, want de persoonlijkheid van den Christus trekt machtig hen aan. Maar dien Christus der Evangeliën, die wonderen deed en aan wien alles wonder was, kunnen zij ook niet aanvaarden. Doch wat doet het er ook toe? Zijn niet die wonderverhalen het schitterend kleed, door de dichtende verbeelding der eerste christenen geweven uit hun herinneringen aan dien Eenige, bij wien de verhouding tot God haar volle ontplooiing had bereikt?

En gesteld al, dat niet alleen het kleed, waarmee die eerste christenen Hem hebben onthuld, maar die Eenige zelf slechts een beeld hunner dichtende phantasie was, wat doet het er toe?

Van het Christus-beeld der Evangeliën gaat zoo machtige attractie uit op hun ziel, dat zij niet anders verwachten, dan er door getrokken te worden tot God.

Of dit Christus-beeld zal trekken tot God en de naar verlossing hongerenden en dorstenden zal verzadigen?

Ik weet wel, dat ook DAVID zijn verwachting uitzong:

Ik zal Uw aangezicht in gerechtigheid aanschouwen,
Ik zal verzadigd worden met Uw beeld, als ik zal opwaken,⁸⁾

maar die verwachting had toch een anderen grond en een anderen zin.

Wat deze intellectueelen der jongere generatie uit het huis der Vrijzinnigheid, deze algemeen-vrijzinnigen, deze jong- of rechts-Modernen van dien verbeelden CHRISTUS verwachten, doet mij eer denken aan een ander Schriftwoord. Aan dat, ook psychologisch zoo mooie uit JESAJA's profetieën:

Het zal zijn, gelijk wanneer een hongerige droomt,
en ziet, hij eet,
maar als hij ontwaakt, zoo is zijn ziel ledig;
of gelijk wanneer een dorstige droomt, en ziet, hij drinkt,
maar als hij ontwaakt, zoo is zijn ziel mat.⁹⁾

Dan, hoe dit zij, met haar schuldbesef en zondegevoel valt bij deze jongere generatie uit het huis der Vrijzinnigheid harerzijds een toenadering te bespeuren tot de Rechtzinnigheid. Maar verder dan met dit besef en gevoel gaat die toenadering dan ook niet. Voor de Rechtzinnigheid toch, ook voor haar jongere generatie, is de CHRISTUS niet maar verdichting doch waarheid, niet maar voorstelling doch werkelijkheid, niet maar beeld doch persoon.

Anderzijds valt echter een toenadering te bespeuren bij de jongere generatie van rechtzinnigen huize, en dan bepaaldelijk bij die der ETHISCHE orthodoxie tot de Vrijzinnigheid.

Die toenadering dateert van 1882, toen de ethische Prof. VALETON te UTRECHT zijn veelbesproken rede: EEN NIEUW BEGIN, hield.

Een begin, dat dan zou dateeren van het sterven van VAN OOSTERZEE, met wien de periode der Apologie van het „bijbelsche Christendom” zou zijn afgesloten. Op verdienstelijke wijze had de BIBELSCHE orthodoxie getracht het centrum te verdedigen,

maar zij had, volgens den redenaar, nu het een dan het ander der buitenwerken, noode en misschien met hoop op herovering, moeten verlaten. Haar tijd was thans voorbij. Een nieuwe periode ving aan, die zich hierdoor zou kenmerken, dat wie in Christus als hun Heiland geloofden, tot het inzicht gekomen waren, dat „met geen enkel resultaat van historische kritiek, evenmin als met eenige dogmatische formule, het christelijk geloof staat of valt”.

Van toen af is die kritiek ook beoefend door de jongere generatie der ethische orthodoxie. Niemand minder echter dan Dr. J. H. GUNNING J.HZN. schreef: „Het valt niet te ontkennen, dat sommigen hunner, vooral onder de jongeren, niet altijd hun heerlijk beginsel, alle dingen in het licht des geloofs te bezien en de ware vrijheid der kritiek in strenge gebondenheid aan haar voorwerp te zoeken, hebben vastgehouden en vooral op het gebied der Oud-Testamentische kritiek te veel de naturalistische methode der modernen gevolgd zijn.” Bij die methode der modernen denken wij aan Prof. KUENEN. En al is ook de visie der rechts-Modernen op den godsdienst van ISRAËL en het OUDE TESTAMENT een andere dan de zijne was, ook hun methode, waarbij de ontkenning van het wonder en de evolutie-gedachte voorzit, is onder den ban van het naturalistische gebleven. Maar ook denken wij bij de naturalistische methode der modernen aan Prof. SCHOLTEN, die haar toepaste op het NIEUWE TESTAMENT en wat, zij het dan ook eerst na hem, er op uitliep, de „Jezus-figuur” tot een fictie te maken.

In de nieuwe periode, door VALETON ten jare 1882 ingeluid, valt van ethisch-links een al meer naderen tot modern-rechts waar te nemen. Een religieus eklekticisme, door VALETON zelf voorzien noch bedoeld, maar waarbij voor ethisch-links, door, naar advies van L. GELLIUS aan de Atheners, de controvers voorbij te zien, kans op vervloeiing met modern-rechts al grooter wordt.

Maar, ook in de groep der Gereformeerde of Calvinistische orthodoxie zijn, zoo in als buiten het Hervormd Kerkgenootschap, vele intellectuele zonen en dochteren anders dan hun vaderen.

Anders, doordat zij „religiös, aber durchaus nicht kirchlich” zijn, en ook anders, door hun toenadering tot een zich al meer

verv
en
D
dox
verz
ik
Ma
de
inst
Hei
resu
tisch
D
en
het
B
and
is d
sche
I
orth
der
dat,
ethi
ethi

Z
der
van
de
doo
wijs
op
ana
oud

verwant gaan voelen aan de ETHISCHE orthodoxie in haar oudere en ook jongere generatie.

Door hun zich verwant voelen aan de beschouwing dier orthodoxie omtrent de Schrift als, wel niet alleen, maar vooral, „een verzameling van geloofservaringen” der Bijbelschrijvers en aan wat ik u reeds noemde als de drie adagia der Ethische theologie. Maar ook, althans ten deele, door hun zich verwant voelen aan de jongere generatie der Ethische orthodoxie, voor zoover zij instemt met de verklaring van '82, dat wie in Christus als zijn Heiland gelooft, tot het inzicht kan komen, dat „met geen enkel resultaat van historische kritiek, evenmin als met eenige dogmatische formule, het christelijk geloof staat of valt.”

De oudere generatie der Gereformeerde orthodoxie bestreed en bestrijdt nog in de Ethische orthodoxie zoowel het een als het ander.

Bestreed en bestrijdt het, omdat zoowel het een als het ander te kort doet aan de divinitas der Heilige Schrift en terecht is dan ook door Dr. KUYPER gezegd: „tusschen ons en de ethischen ligt de Schrift.”

In deze toenadering tot en zich verwant voelen aan de ETHISCHE orthodoxie vertoont zich bij vele oudere en jongere intellectueelen der Gereformeerden van de jongere generatie een eklekticisme, dat, met voorbijzien van de controversen tusschen gereformeerd en ethisch, een verschuiving, eerst naar ethisch-rechts, straks naar ethisch-links, verre van denkbeeldig maakt.

Zoo heb ik dan, om u aan te toonen, dat men de religieusiteit der jongere intellectueelen onzer dagen geen onrecht doet met van haar als religieus eklekticisme te spreken, u gewezen op de gemeenschapskringen, waarin zij zich belichaamt, en daarna, door te schetsen een oudere en jongere generatie te ATHENE, op wijsgeerig, tegenover een oudere en jongere in ons vaderland, op religieus gebied, u gewezen op het eklekticisme als het analogon, waardoor op die beide gebieden de jongere van de oudere generatie verschilt. Thans rest mij nog, alvorens tot de

beoordeeling van de religieusiteit onzer jongere intellectueelen te komen, u aan te toonen, dat men van die religieusiteit ook daarom als eklekticisme mag spreken, wijl zij opkomt uit dat probabilisme, waarvan het wijsgeerig eklekticisme een onbedrieglijk symptoom is.

Eerst dan het probabilisme op wijsgeerig gebied, waarvan het wijsgeerig eklekticisme een onbedrieglijk symptoom is.

De wijsgeerig denkende mensch tracht zich een oordeel te vormen, waarin het Absolute subject en zijn wezen of essentie praedicaat is. Wanneer hij omtrent de waarheid daarvan, of de overeenstemming met de werkelijkheid, vastelijk verzekerd is, zal hij dit oordeel toestemmen, en wel zonder eenige vrees, dat de contradictoire tegenstelling waar is.

Doch het denkend ik van den wijsgeerigen mensch kan ook omtrent de waarheid van zulk een oordeel nog niet of ook niet meer vast verzekerd zijn, maar toch zijn redenen hebben om er niet aan te twijfelen. Hij zal het dan toestemmen, echter niet zonder vrees, dat misschien het contradictoire oordeel waar is.

In het eene geval spreken wij van apodikticititeit, van volstrekte zekerheid, van zeker weten of kennen; in het andere geval van een opinie, een vermoeden, een meening; van waarschijnlijkheid of probabilliteit.

PLATO's en ook ARISTOTELES' oordeel omtrent het Absolute en evenzoo dat van de vaderen der Stoa had voor hen zulk een apodiktisch karakter. En niet anders was het met hun naaste opvolgers. Voor heel die oudere generatie waren hun oordeelen over het Absolute, hoe ook onderling verschillend, onwedsprekelyk. Met al den durf eener onwankelbare overtuiging bestreden zij elkanders oordeelen. En nog zegt de man, wiens overtuiging hem liever is dan de vriendschap: „Amicus Plato, sed magis amica veritas.”¹⁰⁾

Maar de jongere generatie, die uit de 1ste eeuw vóór Christus, verkeerde in het andere geval. De oordeelen der oudere omtrent

het Absolute, en ook de hunne, hadden voor haar slechts de betrekkelijke zekerheid der waarschijnlijkheid.

„Het kon wel zóó, maar misschien ook anders wezen,” en dit leidde bij hen tot dat eklekticisme, hetwelk, naar wij zagen, zich in meerdere of mindere mate voordeed bij de drie Atheensche Scholen.

Met het oog weer op ons onderwerp: het religieus eklekticisme, is het niet ondienstig, ons even te bezinnen op het ontstaan dezer wijze van denken, op het waarschijnlijkheids-standpunt of het probabilisme.

Dit probabilisme dan is ontstaan in die AKADEMIE, welke, omdat zij ligt tusschen de oudere of die van PLATO's naaste opvolgers en de nieuwe of die, waarin gedurende de 1ste eeuw onzer jaartelling het eklekticisme hoogtijd vierde, de midden-Akademie heet.

Het is daar ontstaan uit twee factoren, het scepticisme en het pragmatisme ¹¹⁾.

Het scepticisme ¹²⁾, de leer van den twijfel of die wijze van denken, waarbij men, uit vrees voor dwaling, zijn toestemming opschort.

Omtrent de waarheid van een oordeel, ook een over het Absolute, heeft de scepticus zelfs niet de betrekkelijke zekerheid der waarschijnlijkheid.

Was het Grieksche denken, in de dagen der Sophisten, door het subjectief-individualisme van PROTAGORAS, op de klip van het scepticisme verzeild, door SOCRATES was het weer op dreef geraakt. In de 3de eeuw vóór onze jaartelling dreigde het echter door PYRRHO en TIMON er weer op vast te raken en althans in de midden-Akademie, waarvan eerst ARKESILAOS en daarna KARNEADES de Scholarchen waren, raakte het er op vast.

In ons woord „twijfel” zit, evenals in de woorden, die ook andere talen er voor hebben, „twee”. Het denkend ik van den twijfelaar staat tusschen twee contradictoire oordeelen en, wijl hij geen redenen heeft om het eene te bevestigen en dus het andere te ontkennen, of ook de redenen daartoe aan beide zijden even sterk zijn, kan hij niet beslissen. Hij onthoudt zich daarom

van een oordeel, spreekt geen oordeel uit, en van deze epoche en aphasia, waardoor hij zich ook buiten den strijd houdt, belooft hij zich een door niets ontroerde zielerust of ataraxie.

Hadden PYRRHO en TIMON geleerd, dat de waarheid noch door de zintuiglijke waarneming, noch door denken was te vinden, ARKESILAOS en KARNEADES waren het daar roerend mee eens. Hun scepsis richtte zich tegen wat, sedert KANT, op wijsgeerig gebied „dogmatisme” ¹³⁾ heet, en bepaaldelijk tegen dat van de STOA met haar, u reeds genoemd, „criterium der waarheid”.

Met name KARNEADES nam het, althans aanvankelijk, met zijn scepticisme zwaar op. Een zijner meest vertrouwde leerlingen vertelt, dat hij er nooit achter kon komen, aan welke van twee tegenstrijdige oordeelen de Meester zijn toestemming gaf, en in de kunst van *in utramque partem disputare* toonde KARNEADES een superieure handigheid. Ik herinner u daarvoor aan het bekende verhaal der twee redevoeringen, die hij, als gezant van ATHENE, in 156 te ROME hield. Op den eenen dag die schitterende, waarin hij aantoonde, dat de Staat groot was geworden door gerechtigheid, en onder het beluisteren ervan doet een hoog opdoen van mooi zelfvoelen de neuzen zijner hoorders omhoogkrullen. Op den volgenden dag die even schitterende, waarin hij aantoonde, dat de Staat groot is geworden door ongerechtigheid, en onder het beluisteren ervan doet het onlustgevoel van den wrevel de neuzen zijner hoorders omlaagzakken. De oude CATO, die voor het fijne dezer kunst geen oog had, nam de zaak hoog op.

Maar deze zelfde KARNEADES kwam al meer tot het inzicht, dat het met scepticisme op den duur geen leven is, en dit brengt mij tot den tweeden factor van het probabilisme, het pragmatisme ¹⁴⁾.

Een niet gering bezwaar toch van het scepticisme is, dat het zoo weinig practicabel is. In het leven, waar het op handelen aankomt en de mensch, ook de wijsgeerige mensch, telkens voor een beslissing staat, laat het zich niet volhouden. De zielerust, die de scepticus er zich mee belooft, zou, bij een volhardend doorzetten, niet anders dan bij dien tusschen twee hooibundels verhongerenden ezel, welke van twee kanten even sterk gemotiveerd werd, ¹⁵⁾ uitloopen op de ruste des doods. Daarbij

komt — en KARNEADES zal ook dat wel gevoeld hebben —; de epoche van den docent en zijn steeds wijzen op de isosthenie of gelijke sterkte van de redenen, die voor en tegen een beslissing zijn aan te voeren, werken op den discipel, zoo al niet moordend ontmoedigend, dan toch niet bemoedigend.

Zoo kwam hij er dan toe, van zijn sceptisch „noch zoo, noch zoo,” af te laten, maar, vasthoudend, dat de zekerheid van de waarheid onzer oordeelen nimmer te verkrijgen is, hun meerdere of mindere waarde af te meten aan de nuttigheid of het voordeel, die hun gevolgen voor de praktijk hebben.

In zijn kenleer empirist, vond hij een vernuftige theorie omtrent onze, uit de zintuiglijke waarneming ontstane, voorstellingen. Kon men ook al nimmer zekerheid omtrent haar waarheid hebben, zij hadden toch graden van waarschijnlijkheid, en den hoogsten graad had een voorstelling, wanneer zij ons betrouwbaar, onwedersprekelijk en beproefd voorkwam ¹⁶⁾.

Dit probabilisme, in de midden-Akademie uit scepticisme en pragmatisme geboren, is toen later, en wel in de 1ste eeuw vóór Christus, ook de denkwijze geworden dier jongere generatie, wier eklekticisme wij, bij ons verbeeld bezoek in die eeuw aan de AKADEMIE, het LYCEUM en de STOA hebben beluisterd.

Met dit probabilisme op wijsgeerig gebied vertoont het probabilisme op religieus gebied, zoo in zijn ontstaan als uitwerking, een analogie, en het verschil tusschen oudere en jongere generatie op religieus gebied ten onzent, komt dan ook uit in de zekerheid der eerste tegenover de waarschijnlijkheid der laatste ten opzichte van de waarheid. De vaders hebben gevonden en weten, de zonen en dochteren zoeken en meenen; zij zijn en dienen zich dan ook aan als zoekende zielen.

Ook dit probabilisme is een kind van scepticisme en pragmatisme.

Van scepticisme, maar niet van die „doute méthodique”, waarvan in hun kenleer AUGUSTINUS en DESCARTES uitgingen om tot zekerheid te komen, en die zij dan ook vonden in hun zelfbewustzijn ¹⁷⁾. Dit probabilisme is een kind van dien twijfel, welke het denkend ik onevenwichtig maakt als een baar der zee, die,

door den wind bewogen, op en neer geworpen wordt. Van die wankelmoedigheid, welke doet verzuchten :

Zwei Seelen — ach, ich fühl' es so gewiss! —
 Bekämpfen sich in meiner Brust
 Mit gleicher Kraft ¹⁸⁾.

Want bij deze zoekende zielen komen allerlei bedenkingen op tegen wat zij van hun vadersen gehoord hebben en waaraan zij, uit kracht van opvoeding, gehecht zijn. Bedenkingen, ontstaan uit wat zij van anderen door woord of schrift vernomen hebben en waaraan zij nu, uit kracht der overreding, ook gehecht zijn.

Zoo verging het den zoekenden zielen onder de zonen en dochteren uit het huis der Vrije Gedachte, toen de bedenking bij hen opkwam, dat het wereldgebeuren toch nog door iets anders moest veroorzaakt dan door druk en stoot van atomen; dat het bewustzijn toch nog iets anders moest wezen dan stof; dat het voor allen waarneembare physische toch niet hetzelfde kan zijn als het alleen voor henzelf direct waarneembare psychische ¹⁹⁾.

Zoo ook verging die zonen en dochteren van Vrijzinnigen huize, toen de bedenking bij hen opkwam, dat zonde toch nog iets anders moest wezen dan mera carentia of bloot gemis, en het zedelijk slechte nog iets anders dan enkel negatie van het zedelijk-goede.

Niet anders was het bij die van Rechtzinnigen huize.

Bij de zonen en dochteren der Ethische vadersen kwam de bedenking op, of met het oog op het historisch-kritisch onderzoek zoo al niet de getuigenissen zelf der geloofservaringen van profeten en apostelen, dan toch de vastlegging daarvan in schrift, nog wel betrouwbaar was en, wijl die getuigenissen immers het essentieele element in de Schrift waren, of het dan nog wel aanging, te beweren, dat het christelijk Geloof met die onbetrouwbaarheid niet viel.

En zoo ook verging het velen zonen en dochteren van Gereformeerde vadersen, toen bij hen bedenking opkwam tegen de calvinistische beschouwing der Schrift, de calvinistische kerkinrichting, belijdenis en prediking en de calvinistische levensusantie.

Dat waren voor die zonen en dochteren dagen van bange ge-

moedsontroering, want met gelijke krachten stredden toen in hun gemoed traditie en opkomende overtuiging.

Bange dagen, waarin het op en neer gaat.

Waarin heden het oude, doordat het piëteitsgevoel er zich bij in de schaal werpt, en morgen het nieuwe, doordat de onstuimige vrijheidsdrang van het individueel-subjectieve er zich inwerpt, overweegt. Het is dan, of KARNEADES te ROME met zijn *in utramque partem disputare* bezig is; maar anders dan het zijne is daaronder hun zielbeweeg.

Similia similibus curantur. Ook dit is een methode van therapie. Ik zal mij wel wachten er kwaad van te zeggen, maar in het geval, waarin deze jongeren verkeerden, zou ik haar toepassing toch sterk ontraden. De sceptici mogen al beweren, dat hun methode, bij getrouwe toepassing, ataraxie brengt, een twijfel als waaraan deze jongeren lijden heb ik bij aanwending van die methode eer zien verergeren dan genezen.

Een geval — maar ik ken er meer, want een inductie op één geval is al een zeer onvolledige — wil ik u toch even mededeelen.

Bij een gesprek, jaren geleden te GRONINGEN op het achterbalkon van een tram, kreeg ik in meer dan één opzicht te doen met zoo'n door den twijfel ontroerde, zoekende ziel.

't Was een ietwat verschrompeld, triest-kijkend, burgerheertje. Wij kregen het al spoedig over de vele kerken in de stad. Schok-schouderend en knip-oogend zei hij, dat die het geen van allen wisten, doch dat hij het ook niet wist. Was als vrijdenker opgevoed, maar had veel gelezen, schrikkelijk veel gelezen. Had later ook wel gekerkt, maar, 't speet hem nog altijd voor zijn vader, met diens vrijdenkerij had hij het heelemaal niet meer kunnen vinden. Er moest iets wezen. Een macht, een hogere macht. Doch wat of wie, daar was hij maar nooit achter kunnen komen. En in die kerken waren zij er ook niet achter, want in de eene zeiden ze, dat het zóó, en in de andere weer, dat het anders was. Zij wisten het niet, evenmin als hij, en het was ook niet te weten, en toch, een mensch zou het zoo graag weten. Wij naderden dicht aan de halte, waarvan hij mij al verteld had, dat hij er bij uitstappen moest. Hij kreeg het nog weer over de kerken, dat zij maar niet wilden erkennen,

dat zij het niet wisten, en dat zij toch, net als hij, maar doolden. Toen opeens, met een sprankje leven in zijn doodig-trieste stem: dat er nu een was gekomen, die dat wèl erkende, die van de doleerenden, want, zoo doceerde hij mij, dat wil zeggen: „wij dolen”. Wij waren bij de halte, en er was geen tijd meer hem op zijn etymologische vergissing te wijzen; maar onder zijn afstappen kon ik hem toch nog haastig toeroepen, bij die doleerenden eens te gaan luisteren.

Verstandiger dan dit burger-heertje, zijn de intellectueele religieuzen der jongere generatie dan ook niet in den twijfel blijven steken. Zij zijn, als KARNEADES, er aan ontkomen, al hielden zij met hem ook vast, dat de volstreckte zekerheid omtrent de waarheid, voor hen de religieuze, onbereikbaar is, en dit brengt mij tot hun pragmatisme.

Het pragmatisme, waarvan de grondgedachte is, dat men denkt, om te kunnen handelen en wel zoo te handelen, dat men er het meeste nut van heeft; hier, de religieuze behoefte er het best door bevredigd worden. Ook het toestemmen van een oordeel omtrent Gods wezen of essentie is een handelen; een handeling, een actie.

De religieuze mensch, de mensch in wien de kiem der religie tot ontwikkeling kwam, heeft behoefte aan God. Acht hij Hem te kennen al onbereikbaar, hij wil Hem althans beleven, en onder de vele oordeelen omtrent wát God is, zal hij dan dát oordeel toestemmen, waarvan hij verwacht, dat zijn behoefte aan religieuze beleving er het meest door bevredigd wordt. Het kan hem niet schelen of dit oordeel waar is, maar wel of het, door in die behoefte te voorzien, waarde voor hem heeft, en enkel omdat het meer waarde voor hem heeft dan een ander, zal hij het toestemmen. Het kan wel zijn, dat het oordeel omtrent Gods wezen of, wilt gij, het Godsbegrip der Rechtzinnigen waar en dat der Vrijzinnigen valsch is, of ook omgekeerd. Het kan zijn, dat de Ethischen met hun: God is liefde, gelijk en de Gereformeerden met hun: God is souverain en de liefde is een Zijner deugden, ongelijk hebben, of ook omgekeerd. Zekerheid hebben deze religieuze intellectueelen der jongere generatie daaromtrent niet, en de vrees voor de waarheid van het eene deel der contradictie komt dan ook nog wel eens bij ze op. Maar zij dringen haar dan terug met te be-

denken, dat het oordeel omtrent Gods wezen, waaraan zij hun toestemming gaven, al is het dan ook maar een meening, een opinie of een vermoeden, boven alle andere het meest in hun behoefte aan religieuze beleving voorziet.

En zoo is dan ook hun probabilisme het kind van scepticisme en pragmatisme. Want bij gemis van volkomen zekerheid biedt toch waarschijnlijkheid de meerdere waarde van het Godsbegrip voor de religieuze beleving, en — herinnert u maar, wat ik alreeds vertelde van de WOODBROOKERS — niet om het Godsbegrip, maar enkel om de Godsbeleving is het hun te doen.

Dit probabilisme, deze relatieve zekerheid der waarschijnlijkheid, met haar „zowel — als”, maakt dan ook, dat deze intellectueele religieuzen der jongere generatie, „religiös, aber durchaus nicht kirchlich”, voor het meerendeel zich thuis voelen in die kringen, waar men, als te BACHEM, afkeerig is van dogmatische formuleering.

Maakt, dat zij, vrij-religieus als zij zijn, in de Eenheidsbeweging zoo worden meegesleept, dat zij, als de jongere generatie in de ATHEENSCHEN Scholen der 1ste eeuw vóór Chr., uit contradictoire denkrichtingen en stroomingen uitlezen en uitkiezen, wat zij dienstig achten ter verbreeding van hun meening omtrent God, gelijk die eklekticisten deden met wat zij dienstig achtten ter verbreeding van hun meening omtrent het Absolute. Een uitlezen en uitkiezen van wat heterogeen of ongelijksoortig is als, om maar iets te noemen, Vrijzinnig-rechts en Ethisch-links en ook wel Ethisch en Gereformeerd, en wat dan straks, als het weer saamgelezen is, zoo schrill tegen elkaar afsteekt, dat men niet recht meer weet, wat men ziet.

Zoo heb ik dan, ook door te wijzen op het probabilisme, waarvan èn op wijsgeerig gebied èn op religieus gebied het eklekticisme een onbedrieglijk symptoom is, u aangetoond, dat men de religieusiteit veler intellectueelen der jongere generatie geen onrecht doet met van haar te spreken als religieus eklekticisme.

Ik kom thans tot het laatste deel der taak, die ik mij gesteld heb: de beoordeeling dezer religieusiteit.

Religieusiteit, vroomheid of wilt gij het meer zeggende gods-

vrucht, is die psychische gesteldheid van den mensch, waarin hij als subject, met zijn denkend, voelend en willend ik, van zijn gebondenheid aan God, als Object, zich bewust is.

Bij de samenkoppeling „religieus eklekticisme” gaat het vooral over de wijze, waarop de mensch zich zijn God voorstelt of denkt; over zijn Godsbegrip. Nu is het wel waar, dat er, zooals ARISTOTELES²⁰⁾ en op zijn voetspoor ook THOMAS VAN AQUINO en VOETIUS leerden, geen aan- of ingeboren begrippen zijn, en dus ook geen aangeboren Godsbegrip; maar de menscheziel is toch zoo georganiseerd, dat zij, in onderscheiding van de diereziel, tot begripsvorming kan komen en dus ook tot een Godsbegrip. Zoo georganiseerd, doordat in haar is wat CALVIJN noemde „de kiem der religie” en „de zin voor de diviniteit of het goddelijke”. Als inhaerent aan ons wezen, is de religie dan ook een algemeen menschelijk verschijnsel. Maar die kiem kan versterven en die zin afgestompt. Bij de intellectueelen door een materialistische wereldbeschouwing, verbonden met een levensbeschouwing, waarin bevrediging van esthetisch lustgevoel het laatste doel of hoogste goed is. Versterven en afgestompt bij die voor ideëele cultuur onvatbaren, voor wie bevrediging van zinnelijk lustgevoel het hoogste goed is en, voor zoover zij bij dit individueel geluk ook nog naar een geluk van de gemeenschap streven, het sociale geluk dan is wat PLATO genoemd heeft dat van den „zwijnen-staat”.

Ziet men nu op de irreligieusiteit van de VRIJDENKERIJ met het daaraan verbonden hedonisme; ziet men op de ontredering en verwildering der geesten, als gevolg van den wereldoorlog, — dan is zelfs een zoo bontkleurige religieusiteit als die, welke zich bij de zonen en dochteren der Vrijdenkers in de FEDERATIE belichaamt, als weer opleven van de kiem der religie en den zin voor het Goddelijke, een verblijdend verschijnsel.

Maar daar is in de religieusiteit onzer intellectueelen van de jongere generatie meer, dat tot blijheid stemt.

Wijst niet dat zoeken naar gemoedsontroering door gewaarwording van God in het intern bewustzijn of wat te BARCHEM „Godsbeleving” heet, op het gemis van een behoefte aan dat emotioneele in de religie, wat haar warmte en haar gloed is?

Getuigt niet de zielesmart, ontstaan uit verdiept zondegevoel

en daardoor ontwaakt schuldbesef der rechts-Modernen van een teederder godsvrucht dan die der oudere generatie met haar onverstoord optimisme? En wordt ook het christenhart niet weldadig aangedaan, wanneer Ethischen en Gereformeerden, die in den mensch-geworden Gods-Zoon hun Verlosser van zonde en schuld hebben gevonden, saam den Christus aanbidden?

De religieusiteit onzer intellectueelen van de jongere generatie.

Ik denk daarbij niet alleen aan de mannen en vrouwen van rijperen leeftijd, maar ook aan hen, die nog staan in de lente van het leven; aan de studentenwereld ten onzent.

Wie het akademische leven ten onzent van vóór veertig jaar en vroeger heeft meegemaakt, kwam tot de ervaring, dat de christelijke student en nog meer de christen-student, ik zal niet zeggen er zoo onvindbaar in was als een speld in een hooiberg, maar wel, dat hij er door de overgroote meerderheid zijner commilitones met aan stomme verbazing grenzende verwondering in werd aangestaard.

En welk christen zou het dan niet toespreken, dat de N. C. S. V., voorziende, dat velen dezer intellectueelen eens den jammerkreet zouden uitstooten: „Hoevele huurlingen mijns vaders hebben overvloed van brood en ik verga van honger!” door deernis bewogen, hen tot CHRISTUS, het Brood des levens, zoekt te brengen, ook om bij Hem sterking voor moreele levenshouding te vinden?

Heeft, als gedrongen door een zelfde deernis, niet aanspraak op waardeering ook de C. V. S. B., die, overtuigd, dat in het Christendom of in de Evangeliën de weg tot God wordt gewezen, in dien weg wil leiden zijn leden?

Ik zie in dit alles een werk van Gods ontferming over ons volk, een betooning zoo van Zijn particuliere Genade als van Zijn gemeene Gratie, en het doet mij denken aan het: „Verderf ze niet, want er is een zegen in!” Bij mijn beoordeeling van de religieusiteit onzer intellectueelen van de jongere generatie wil ik dit dan ook niet vergeten.

Maar evenmin mag ik daarbij vergeten het euvel, waarmee deze religieusiteit behept is.

De Berlijnsche professor FRIEDRICH KIRCHNER schreef van het wijsgeurig eklekticisme: „Er hat Unrecht, weil in jeder Philosophie alle Sätze so zusammengefügt sind, dasz sie, herausgerissen aus dem Ganzen, unsicher werden.”²¹⁾

Dit doet mij onwillekeurig denken aan het tot een krans binden van bloemen, geplukt uit tuinen van verschillende flora, en in die tuinen uit perken, verschillend gearrangeerd.

Het geldt ook van het religieus eklekticisme.

Zeker, er is verschil tusschen Wijsbegeerte en Godsdienst; tusschen 'n Philosophie en 'n Religie.

'n Philosophie en 'n Religie.

Ware er geen zonde, dan zou er maar één Philosophie en één Religie wezen; de zonde sloeg ook hier een breuk.

'n Philosophie en 'n Religie komen, bij alle verschil, hierin overeen, dat zij beide een geheel vormen.

'n Philosophie met haar kenleer en zijnsleer, haar leer van de natuur en van den geest.

'n Religie met haar voorstellingen, aandoeningen en gezindheden in het zich op zijn God, als Object, richtend menschelijk subject.

En niet anders dan in een organisme het immanente levensbeginsel de veelheid der organen dús saamgevoegd houdt, dat ze zoowel met elkander als met het geheel in harmonie blijven, houdt ook èn in 'n Philosophie èn in 'n Religie een immanent levensbeginsel de verschillende deelen dus samengevoegd.

Gelijk daar het eene lid het andere steunt en vastheid geeft, en alle saam het geheel, zoo ook geeft hier het eene deel het andere en alle saam het geheel zekerheid.

Het euvel nu, waarmee is behept alle eklekticisme en dus ook de religieusiteit van de intellectueelen onzer jongere generatie, is dan ook dat uit verschillende religies, of ook uit verschillende richtingen in een zelfde religie, om nog weer met KIRCHNER te spreken: uitrukken van stellingen of oordeelen, welke daarin als waarheden gelden, maar die, uit het geheel of, wilt gij, uit het verband gerukt, onzeker worden.

Met een variant op een bekend woord van den ouderen

FICHTE kan men zeggen: „Was für eine Religion man wähle, hängt am Ende davon ab, was für ein Mensch man ist.”²²⁾

Men legge hier nadruk op het „am Ende”, want men begint niet met zich een religie te kiezen. Het begin is, dat men overneemt de religie van het huis, waarin men geboren is en opgevoed. Bij den een wat vroeger, bij den ander wat later komt dan de tijd, dat men die religie ook persoonlijk aanvaardt, en daartoe moet het ook komen. Want, religie is wel niet enkel privaat-zaak, maar als bewuste verhouding van een mensch tot zijn God moet zij, om waarachtig te zijn, toch persoonlijk wezen. Als de burgers van SICHAR tot hun stadgenooten, zeggen dan de zonen en dochters tot hun vaders: „Wij gelooven niet meer om uws zeggens wil.” Met name onder de intellectueele zonen en dochteren, zoo in het huis der Vrijzinnigheid als in dat der Rechtzinnigheid, kwam het, en komt het nog voor, dat zij, andere menschen geworden dan zij aanvankelijk waren, indien zij, wat ook voorkomt, althans geen Vrijdenkers, positivisten of agnostici zijn geworden, zich een andere religie of ook in dezelfde religie een andere strooming kiezen, dan die hunner vaders. De macht der traditie echter is daarbij gewoonlijk nog wel zoo sterk, dat zij niet dan bij hooge uitzondering toch protestanten blijven en dan van vrijzinnig rechtzinnig of van rechtzinnig vrijzinnig worden, of ook, in elk der twee richtingen blijvend, voor een der verschillende stroomingen in die richtingen kiezen en, om iets te noemen, van gereformeerd ethisch worden. Is dit kiezen nu vrucht van bezonken en daardoor vaste overtuiging, zoodat zij weten wat zij willen en willen wat zij weten, en dus niet meer in onzekerheid verkeeren of zooals zij zich thans hun God als het Object hunner religie denken wel waar is, dan zal hun geest in zulk een staat zijn, dat zij wat voor hen nu waarheid is, vastelijk aanhangen, zonder eenige vrees, dat wellicht het tegendeel waar is.

Met één woord, zij hebben den zekerheid.

Met al den durf, die ook hun vaders eigen is, zullen zij, als eens te ATHENE de oudere generatie op wijsgeerig gebied, bestrijden wat in tegenstelling staat met hun overtuiging.

Bij zulke overtuigde religieuze intellectueelen van de jongere

generatie valt dan van eklekticisme geen zweem te ontdekken.

Dan, zoo staat het niet met alle religieuze intellectueelen der jongere generatie. Niet met hen, die behept zijn met het euvel van het probabilisme of de waarschijnlijkheid op religieus gebied. Niet met hen, die slechts een opinie, een meening hebben. Die zullen dan bij de tegenstellingen tusschen de richtingen op religieus gebied en in die richtingen tusschen de uiteenlopende stroomingen, het eene deel van de contradictie toestemmen, maar met vrees, dat misschien ook het andere deel wel waar kan zijn.

En ook dit is een euvel, want onze „behoefte aan religie” wordt op den duur alleen bevredigd, wanneer wij omtrent het wezen van haar Object, omtrent wat onze God is, zekerheid hebben.

Met de waarschijnlijkheidsrekening kan men in de religie niet volstaan, en ook hierin is het woord waarachtig; „Het geloof is een vaste grond der dingen, die men hoopt.”

Van dit religieus probabilisme is, het zij nog eens gezegd, het eklekticisme een onbedrieglijk symptoom.

Het eklekticisme, dat stellingen of oordeelen, die, in van elkaar verschillende religies, of ook in van elkaar verschillende richtingen of stroomingen in een zelfde religie, als waarheden gelden daar, om met KIRCHNER te spreken, uitrukt, en die aldus uit hun verband gerukte, onzeker geworden oordeelen, welke elkander weerspreken, zoekt te verbinden.

Bewust, doch meestal onbewust, passen deze religieuzen daarbij de methode toe van de „coïncidentia oppositorum” of het doen samenvallen der tegendeelen. De methode, waaraan de namen van superieure denkers als HERAKLITUS, NICOLAAS CUSANUS, GIORDANO BRUNO en HEGEL zijn verbonden.

Wanneer twee hetzelfde doen, is het echter niet hetzelfde.

De zooeven genoemde denkers passen deze methode toe, gedrongen door hun visie van de wereld als een proces van voortdurend worden, waarin de dingen ontstaan en zich ontwikkelen uit het saamvallen van tegenstellingen. Daarbij is,

om op goeden voet te blijven met het „principium contradictionis” of de wet der tegenstrijdigheid, echter zekere omzichtigheid niet overbodig.

Dit beginsel, door ARISTOTELES het meest zekere genoemd, is volgens hem niet alleen een wet voor ons denken, maar ook voor het zijn. Onverbeterlijk formuleerde het de STAGYRIET, toen hij schreef: „Het is onmogelijk, aan hetzelfde „tegelijk” en „in het zelfde opzicht” hetzelfde toe te kennen en te ontzeggen.”²³⁾ Onverbeterlijk, want let men slechts op het „tegelijk” en op het „in hetzelfde opzicht”, alzo op de momenten en de relaties, dan laat deze formuleering ook plaats over voor de ontwikkeling. Waar men echter, als in de speculatieve systemen, de methode der coïncidentia oppositorum gaat toepassen op het Absolute of op God, en zich dan God denkt als wordend uit al hooger eenheid van tegendeelen, vergrijpt dit denken zich aan dat Theïsme waarvan, te midden der heidenwereld, ISRAËL de drager was; dat de Kerk van Christus tegen alle doen verzinken der grenzen tusschen God en wereld heeft gehandhaafd, en dat zij bedoelt, wanneer zij, op het voetspoor van ARISTOTELES, van God spreekt als „actus purus”. De onderscheiding, waarvan men zich, om deze speculatie te rechtvaardigen, bedient, tusschen een „onmogelijke contradictie” of die van *contradictio in adjecto* als vierkanten cirkel of houten ijzer, en een „noodwendige” of die van *contradictio in subjectio* of God als „het wereldbewegend Subject”, is daartoe niet voldoende²⁴⁾. Een zich ontwikkelend Absolute, een wordende God toch is een *contradictio in adjecto*. Al is ook het Aristotelische Godsbegrip met zijn onbewegelijkheid anders dan het Christelijke met zijn bewogenheid der eeuwige liefde van de drie Personen voor elkander in het ééne Wezen.

Wanneer twee hetzelfde doen, is het niet hetzelfde.

Wanneer religieuze eklektici de methode der coïncidentia oppositorum gaan toepassen door, zonder zich aan het principium contradictionis te storen, elkaar weersprekende religieuze tegenstellingen te verbinden, doen zij dit, gedrongen door hun probabilisme of hun waarschijnlijkheids-standpunt, waarop, naar hun visie van de religie, het zóó, maar misschien ook wel anders kan wezen.

Bedenken wij nu, dat deze tegenstellingen, doordat zij uit hun verband gerukt werden, naar KIRCHNER terecht opmerkt, reeds onzeker, saam verbonden nog onzekerder worden, dan is het te begrijpen, dat een onzer belletristen in haar mooi-teekenende taal onlangs sprak van: „hedendaagsche gesluierdheden van vage religieusheid”.²⁵⁾

Ik voorzie hier echter een bedenking.

Is er, zoo vraagt men, op het gebied der religie, bij het verschil tusschen de religiën onderling, en zelfs tusschen de richtingen en stroomingen in een zelfde religie, wel zekerheid mogelijk en moet men zich dus wel niet vergenoegen met waarschijnlijkheid?

Ik heb er reeds op gewezen, dat men met waarschijnlijkheid in de religie niet volstaan kan. Men beroept zich echter voor het waarschijnlijkheids-standpunt veelal op KANT doch ten onrechte.

De Koningsberger leerde: „Alle unsere Erkenntnis hebt von den Sinnen an, geht von da zum Verstande und endigt bei der Vernunft.” Hieruit zou dan volgen, dat, wijl God niet onder onze zintuiglijke waarneming valt — niemand heeft ooit God gezien — omtrent Hem geen kennis en dus geen zekerheid voor ons is. Doch KANT leerde ook, dat de Gods-idee in onze Vernunft of onze rede in enger zin, ligt. Bij zijn onderscheiding tusschen het voor hem kenbare, wijl ervaarbare, of wat hij noemde de „Dinge für mich”, en het zijnde of wat hij noemde de „Dinge an sich”, viel de grens van het zijnde niet samen met die van het kenbare. Onze kennis eindigt bij onze rede. Maar de Idee-God, die in onze rede ligt, doet ons Hem wel niet kennen, maar is een regel voor ons verstand, waaraan wij zoo in onze binnen- als onze buitenwereld, alles hebben te beschouwen als veroorzaakt door, als het werk van God of het Wezen van hoogste intelligentie. Een regel, die als een leidstar voor ons denken is en, wanneer wij hem maar volgen, voor dwalen behoedt. KANT was er dus ver af, zich te vergenoegen met het „immer und ewig zu irren”, dat LESSING zich verkoos²⁶⁾. Doch hij vergenoegde zich ook niet met waarschijnlijkheid. Het voor-waar-houden, dat er een God is, was voor hem wel geen weten, maar een op

moreele zekerheid gegrond gelooven, en had niet maar slechts de waarschijnlijkheid van het meenen²⁷⁾.

Bij de disharmonie tusschen deugd en geluk hier op aarde, was hem het bestaan van God, die, als de wijze, goede en machtige, ze hiernamaals zou doen overeenstemmen, naar wij reeds vroeger zagen, een eisch of postulaat zijner praktische rede.

Voor het waarschijnlijkheids-standpunt kan men zich dus op den Koningsberger wijsgeer niet beroepen.

Is het eklekticisme, dat onbedrieglijk symptoom van het probabilisme, een euvel waarmee de religieusiteit veler intellectueelen der jongere generatie behept is, ik ben mij bewust, dat voor een juiste beoordeeling dier religieusiteit ook niet mag worden vergeten, dat dit euvel zich bij allen niet in gelijken graad vertoont. Zoo, om iets te noemen, vertoont de FEDERATIE VAN VRIJE RELIGIEUSE GROEPEN EN ORGANISATIES, met haar trachten naar verbinding van wat zoo andersoortig is als Theosophie, Spiritisme, Katholicisme en Protestantisme, Christelijke religie en niet-Christelijke religies, een eklekticisme van hoogsten graad. Legt men daarentegen den thermometer aan bij de VEREENIGING WOODBROOKERS IN HOLLAND, waar de poging zich dusver tot verbinding van Vrijzinnig en Rechtzinnig bepaalt, dan neemt men een sterke daling waar. Haar warme instemming met de idee der FEDERATIE doet evenwel voor erger vreezen.

Zoo ook vertoont zich een gradueel verschil tusschen de twee kringen waarin de religieusiteit veler intellectueelen onzer Spes patriae zich belichaamt. En dan kan ik het niet anders zien dan, dat de VRIJZINNIG-CHRISTELIJKE STUDENTENBOND met zijn pogen „Modernen” en „niet-Modernen, maar van alle dogmatische bevooroordeeldheid vrije, toch vrijzinnige Christenen” te vereenigen, met een eklekticisme van lager graad behept is, dan de NEDERLANDSCHE CHRISTEN-STUDENTEN-VEREENIGING, met haar pogen, dit Ethischen en Gereformeerden te doen.

Met dit laatste moet ik nog eens op KANT terugkomen.

En dan sta voorop, dat ik PAULSEN niet kan toestemmen, dat KANT de filosoof van het Protestantisme is.

Hij moge dit al zijn van die strooming in het Vrijzinnig-Protestantisme waaraan de naam van wijlen Prof. HOEKSTRA verbonden is, maar zeker niet van het Rechtzinnig-Protestantisme en daarin noch van Gereformeerde, noch van de Ethische strooming.

Ik kan hier volstaan met te verwijzen naar zijn in 1793 verschenen werk: RELIGION INNERHALB DER GRENZEN DER BLOSZEN VERNUNFT. In dit werk komt niet alleen uit zijn moralisme, zijn niet gronden van de moraal op de religie, maar van de religie op de moraal; doch ook zijn rationalisme. Zoo wanneer hij er in toekomt aan de Bijbelsche wonderverhalen. Hij bestrijdt ze, want die wonderen zijn met de wetten der ervaring in tegenspraak, en met te gelooven, dat ze gebeurd zijn, komen wij in het vervullen onzer plichten geen stap verder. Dit nu is typeerend voor zijn beschouwing van de Schrift. Al is het dan ook te waardeeren, dat het gelooven voor hem niet maar een „meenene” is, de zekerheid van zijn geloof, zoowel aan de existentie als de essentie van God, is voor hem echter een andere dan die van het Rechtzinnig-Protestantisme.

Voor het Rechtzinnig-Protestantisme toch is de grond van het Geloof de Schrift.

Doch hier doet zich een verschil op tusschen Ethisch en Gereformeerd.

Een verschil als tusschen het „natura prius” en het „nobis prius”, of wilt gij het objectief-eerdere en het subjectief-eerdere.

Voor de Gereformeerden is de Bijbel, — noodig omdat door de zonde het zielsoog van den mensch voor de algemeene Gods-openbaring verduisterd is, — en als bijzondere Gods-openbaring en als feillooze in-schrift-vastlegging dier openbaring, dus naar inhoud en vorm, in volstrekten zin het Woord van God.

Het Woord dat Hij, de Heer des hemels en der aarde, ons rechtstreeks toespreekt en dat dus als zoodanig souverain gezag of volstreekte autoriteit heeft.

Voor de Ethischen daarentegen is de Bijbel, naar wij zagen, wel niet geheel, maar toch vooral een verzameling van getuige-

nissen omtrent hetgeen de geloovigen, die leefden in wat de HEBREËN-brief noemt het „voortijds” en „deze laatste dagen”, van hun God ervaren hebben. Een beschouwing waarbij de Schrift in zoover haar autoriteit verliest, dat God daar ons niet meer rechtstreeks in toespreekt, maar wij er slechts uit vernemen wat anderen van Hem hebben vernomen en wijl, naar wij zagen, dat hier tusschen illuminatie en inspiratie niet voldoende onderscheiden wordt, de zekerheid omtrent een feillooze in-schrift-vastlegging dier getuigenissen wegvalt.

Deze tegenstelling op het stuk van de Schrift tusschen Gereformeerden en Ethischen is zoo groot, dat reeds daarom het religieus eklekticisme van de N. C. S. V. van hooger graad is dan dat van den V. C. S. B.

Dan, tusschen Gereformeerd en Ethisch doet zich, in verband met de Schrift, veelal ook nog een ander verschil op.

Wat een mensch tot een Christen maakt is de wedergeboorte.

Eerst waar die plaats grijpt ontstaat wat ik zou willen noemen de potentieele congenialiteit tusschen ons en de Schrift, hoe dan ook beschouwd. Dit wordt, zoowel door Ethischen als Gereformeerden erkend. Maar terwijl voor de Gereformeerden de eerste en diepste grond van hun geloof is de Schrift, is dat voor de Ethischen het getuigenis des H. Geestes in hun hart. Een verschil tusschen het objectief en het subjectief-eerdere en alzoo bij de Ethischen een verleggen van den eersten en diepsten grond uit het object in het subject. Dat ook voor de erkenning van den goddelijken inhoud der Schrift het testimonium Spiritus Sancti noodig is, wordt door de Gereformeerden, bij hun onderscheiding tusschen inspiratie en illuminatie daartoe nog sterker gedrongen dan de Ethischen, onverholen beleden²⁸⁾. Doch gelijk in de natuur het object eerder is dan het subject, de luchttrilling eerder dan het hoorende oor, de zon eerder dan het ziende oog en het voorwerp eerder dan de hand, die het grijpt, zoo ook is de Schrift, waarin God den mensch toespreekt, eerder dan de dispositie in den mensch om zijn geloof op haar inhoud te gronden.

Al ontken ik dan ook allerminst de goede bedoeling, die ook bij de N. C. S. V. voorzit, in onze vaderlandsche studentenwereld

religieus-moreele verzieking te genezen of te voorkomen, toch mag ik mijn beduchtheid niet verhelen voor een in deze Vereeniging, op zijn zachtst uitgedrukt, al meer verkleuren van Gereformeerd in Ethisch. Te meer, wijl ook de meeste harer Gereformeerde leden in die Vereeniging, waar het Ethisch element het sterkst is, nog „zoekende zielen” zijn en het Testimonium Spiritus Sancti niet is een plotseling klinkende hemelstem, maar een getuigenis omtrent de waarheid der Schrift dat in het verkeer met de Schrift als in volstrekten zin Gods Woord al meer doorwerkt. Zeg nu, dat zoowel Ethischen als Gereformeerden toch hetzelfde algemeen-christelijke Godsbegrip, het Trinitarische, hebben, ik zal het, wat de meerderheid onzer Ethische mede-christenen betreft, niet tegenspreken. Maar men neme dan ook kennis van de, door Prof. VALETON eens gedane mededeeling, dat wel door hem en Prof. DAUBANTON, evenals door Prof. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, „de belijdenis van Vader, Zoon en Heiligen Geest, naar kerkelijke terminologie de belijdenis der Triniteit, als de kern der christelijke belijdenis wordt beschouwd,” maar dat andere theologen van Ethisch beginsel „deze belijdenis nu niet zoo hoog kunnen stellen en die meenen, dat er wel andere zijden zijn, waarop de nadruk meer terecht valt.”²⁹⁾

Mijn oordeel over de religieusiteit van de intellectueelen der jongere generatie zou niet volledig zijn, wanneer ik verzuimde te letten ook op haar onkerkelijkheid. Daarin toch kan ik ook niet anders zien dan een euvel waarmee ze behept is.

Met haar „durend nicht kirchlich” toch hangt saam haar afkeer van wat zoowel bij mannen en vrouwen, als bij de rijpere jeugd onder haar, „dogmatische formuleering” heet.

Zelfs een pseudo-religie, althans een van hooger ontwikkeling, kan op den duur niet buiten het dogma, en de groote kenner ten onzent van den ISLAM, Prof. SNOUCK HURGRONJE, schreef eens, even geestig als juist, dat de ketterij de vroedmeesteres van het dogma is.

En dit geldt zeker niet minder bij de Christelijke religie.

Altijd en overal waar menschen, die, door het hooren van het Woord tot gelooven zijn gekomen in den eenig waarachtigen God en Jezus Christus dien Hij gezonden heeft, zich als Kerk

of „Huis des Heeren” institueeren, ontstaat straks de behoefte aan het dogma.

Het dogma toch is de kerkelijk vastgestelde en als zoodanig voor de kerkleden gezag hebbende leerstelling of leervorm.

Het staat in het nauwst verband met het ken-element in de religio subjectiva. De zonde, waarvan een geloovige eerst afkomt in zijn sterven, houdt ook zijn intellect nog bevlekt en, wijl hij in het midden der wereld leeft, kan daarom de geest der wereld, ook wat het denken en kennen betreft, hem des te lichter overweldigen. Geschiedt dit, dan ontstaat bij hem de ketterij of de heresie, die straks ook zijn mede-geloovigen aansteekt. Werkt deze besmetting door, dan zal in het bewustzijn der Kerk de waarheid, die zij weet uit het Woord, al meer verdrongen worden door de dwaling. Hiertegen nu dringt de H. Geest, die, doordat Hij woont in de Kerk als organisme, ook woont in de Kerk als instituut, die waarheid in tegenstelling met de ingeslopen dwaling te formuleeren of in leervorm uittespreken, in schrift vast te leggen. Echter altijd onder beding, dat die leerstelling of dat dogma toetsbaar blijft aan het Woord van God, waaraan als zoodanig in de Kerk de volstreckte autoriteit toekomt en waarop ieder kerklid zich dan ook, langs wettigen weg, wanneer hij bezwaar omtrent een dogma heeft, kan beroepen.

In dit terugdringen van de haar welwezen bedreigende, uit het subjectivisme opkomende dwaling ligt, wat ik zou willen noemen de negatieve beteekenis van het dogma voor de Kerk en daarmee van de christelijke religie. Zij, de Kerk, toch is geroepen de waarheid van het Woord dat haar is toebetrouwd, en tegenover de wereld en tegenover wie in haar verkeer te handhaven.

Maar de dogmatische formuleering is ook daarom onmisbaar, wijl de heresie de neiging heeft zich te dekken met de Schrift. Er zat dan ook meer juistheid dan hijzelf vermoedde in het versje, dat WERENFELDS op den Bijbel dichtte:

Hic liber est, in quo sua quaerit dogmata quisque,
Invenit et iterum dogmata quisque sua.

Dan, naast deze negatieve, heeft het dogma voor de Kerk ook zijn positieve beteekenis.

De Schrift is het Woord, dat niet maar in deze wereld van leugen en van dwaling is neergelegd en waarmee God zich dan, met eerbied gezegd, niet verder inlaat. Dit ware een deïstische waan.

Maar de Schrift is het Woord, dat God nog voortdurend tot Zijn Kerk spreekt en laat spreken en waardoor zij, naast de oude dingen, die zij reeds vernomen heeft, ook nieuwe verneemt. Waar haar bewustzijn dús wordt verrijkt, wordt zij door den H. Geest gedrongen, onder Zijn leiding, ook die nieuwe dingen, opdat haar leden ze recht verstaan zullen, in woord- en schriftvorm vast te leggen. Zij, de Kerk, heeft alzoo de roeping voort te varen in dogmatische formuleering; den reeds verkregen schat harer dogmata door „aanvulling” te vermeerderen.

Waar nu de religieusiteit zich belichaamt in een anti-kerkelijken kring als de FEDERATIE, die de Absoluutheid van het Christendom ontkent, is dogmatische formuleering vanzelf uitgesloten. Maar ook voor een kring, die, als de BARCHEMSCHE, Vrijzinnigen en Rechtzinnigen zoekt te vereenigen, is het eisch van zelfbehoud buiten-kerkelijk te blijven. Het kerkbegrip der Vrijzinnigheid³⁰⁾ verschilt toch, ook ten opzichte van dogmatische formuleering, zoo hemelsbreed van dat der Rechtzinnigheid, dat voor wie in zulk een kring treedt eisch van courtoisie is over zijn kerkbegrip te zwijgen. Zooals men ook op de beurs of aan een table d'hôte, om geen hinder te geven, van zijn politieke overtuiging niet rept. Een buiten-kerkelijke maar rechtzinnige kring echter, die Ethischen en Gereformeerden zoekt te vereenigen, kan niet buiten een formuleering blijven. Wijl echter de Ethische richting schier alleen voelt voor de „Gemeente” of de Kerk als organisme hier op aarde en, althans gewoonlijk, weinig oog heeft voor de Kerk als instituut, dient men in zulk een kring dan een formule te zoeken, waarin de Ethische leden zich kunnen vinden en die voor de anderen althans niet on-gereformeerd is.

Bij deze onkerkelijkheid, waarmee de religieusiteit veler intellectueelen der jongere generatie behept is, ontgaat haar het zoo-even genoemde omschreven tweërlei voordeel dat de christelijke

religie in haar dogmatische formuleering bezit en wat ik zou willen noemen èn de rem tegen de, uit subjectivisme opkomende dwaling èn de mogelijkheid tot verdieping van de kennis Gods. Het is daarom, dat ik in die onkerkelijkheid niet anders dan een euvel kan zien.

Het „ondogmatisch christendom” of het „christendom boven geloofsverdeeldheid” rekt niet met de ontwikkeling der christelijke religie, door God zelf geleid. Heeft geen oor voor JEZUS' woord tot Zijn eerste discipelen op den weg naar GETHSEMANÉ: „Nog vele dingen heb Ik u te zeggen, doch gij kunt die nu niet dragen.” Heeft geen oog voor Zijn toen, in dien laatsten der nachten, aan dat woord toegevoegde belofte: „Hij, de Geest der Waarheid, zal u in al de waarheid leiden.”

Omtrent veel in het leven, ik weet het ook wel, moeten wij ons met meer of minder waarschijnlijkheid blijven vergenoegen en mogen dan geen zekerheid voorwenden. Ook is er veel, waaromtrent wij in twijfel verkeeren en waarin wij, mits die twijfel redelijk is, hoe pijnlijk ook, moeten berusten. Maar ik weet ook, dat, wanneer een Kerk, als „Huis des Heeren”, in de kracht des H. Geestes, gelijk de Gereformeerde, de ingeslopen dwalingen terugdringt en het Woord alzoo predikt, zij aan wie het wordt verkondigd, omtrent Gods wezen zekere kennis kunnen verkrijgen en alzoo noch hoeven te berusten in pijnlijken twijfel of zich te vergenoegen met waarschijnlijkheid.

Deze zekerheid is die van het weten.

De scheiding toch tusschen gelooven en weten, door KANT gemaakt, is voor ons Gereformeerden niet toelaatbaar³¹). Want al is God niet zintuiglijk waarneembaar, de Schrift kunnen wij zien en haar inhoud lezen of hooren lezen. En gelijk wij een mensch, dien wij nooit gezien hebben, uit zijn in schrift vastgelegd woord, waarin hij zijn wezen voor ons ontsluiert, kunnen kennen, en wel zoo kennen, dat wij weten wie hij is, zoo kunnen wij uit de Schrift weten wie God is.

Het is dan ook de eer van de Gereformeerde Kerk, dat zij er onwankelbaar aan vasthoudt, dat de Schrift Gods Woord is.

Men hoort in onze dagen veel van „de critiek der jongeren”,

onder ons Gereformeerden. Daâr, hier en nu er van te spreken ligt wel buiten mijn onderwerp, het religieus eklekticisme, maar toch niet zoo ver, dat ik er geheel van mag zwijgen.

Voor sommige jongeren is, of dreigt althans, de Schrift niet meer het Woord van God te zijn in den zin zooals de Kerk dat gelooft en belijdt. Zij, en bepaaldelijk de intellectueelen onder hen, hebben gehoord en ook kennis genomen van „de historische critiek”. Nu zal ik niet ontkennen, dat de Schrift ook mij, voor wien zij in volstrekten zin Gods Woord is, moeilijkheden biedt. Maar „de historische kritiek”, ook mij, het zij in alle bescheidenheid gezegd, niet vreemd, waarmee men ze denkt te boven te komen, ken ik als die waarvan, zooals ik u reeds zei, Prof. GUNNING aan de jongere generatie der Ethischen, toen die haar ging toepassen op de Schrift, verweet, dat zij „de naturalistische methode der modernen gevolgd was”.

Terecht schreef dan ook mijn ambtgenoot BAVINCK: „Historische critiek der Schrift vindt daarom alleen in zoover bij de gemeente tegenstand, als zij afbreuk doet aan de divinitas der Heilige Schrift, en daardoor het getuigenis van het kindschap Gods, de hope der heerlijkheid, de zekerheid der zaligheid ondermijnt.”³²⁾ Terecht, want alle poging van de problemen waar de Schrift ons voor stelt op te lossen of ook maar te benaderen in een weg die aan haar divinitas afbreuk doet, verzwakt het gelooven, doet het weten omtrent God verloopen in meenen en het meenen in twijfelen.

Tusschen het probabilisme van de religieusiteit veler intellectueelen der jongere generatie en de „historische critiek” kan ik dan ook niet anders zien dan een wisselwerking. En dit is te bedenkelijker, omdat weten wie God is het eenige middel is om aan het euvel van het probabilisme en daaruit opkomend eklekticisme te ontkomen. Men kan alleen zijn volle toestemming geven aan een vast vertrouwen op hetgeen men weet. Of men voor of tegen de Gereformeerde religie, ook voor mij „het Christendom van groote keur”, kiest, het hangt er van af, wat voor een mensch men is. Maar dit laatste hangt af van hooger kiezing. Wie er toe verkoren is, zal er ook toe komen, doch hij houdt, voor zoover dat aan hem staat, dit komen tegen, zoolang

hij zich niet in ootmoed buigt voor de Schrift als het Woord van zijn God.

Dan, naar de oplossing van nog andere problemen zien de jongeren uit. Zij verwachten die ook van de prediking, althans, dat zij er mee rekent, en zij klagen, dat die er niet mee rekent. Dat de Gereformeerde prediking aan dit verlangen meer dan ze doet, kan voldoen, is nog onlangs ook van de zijde der oude generatie gezegd ³³⁾. 't Zal dus, al zijn er ook, naar mij uit eigen ervaring bekend is, gunstige uitzonderingen, zoo in het algemeen wel waar wezen.

Doch men bedenke toch ook, dat die problemen voor een deel op het gebied der Ethiek liggen en dat het ethische, evenmin als het mystieke, het dogmatische element in de prediking mag overheerschen.

Maar daar komt nog iets bij. Liggen deze problemen op het gebied der Ethiek, zij liggen ook op wat ik zou willen noemen dat der Techniek. Zij zijn twee-kantig, en van den prediker is, al behoort hij ook tot de intellectueelen, toch niet te eischen, dat hij op alle gebieden der wetenschap als vakman thuis zij. Hij zal zelfs, wat den vak-kant van het probleem betreft, niet onverstandig doen met het „ne sutor supra crepidam” te betrachten.

Ik denk hier, om iets te noemen, aan het „sexueele probleem”, van den eenen kant ethisch, maar van den anderen physiologisch ³⁴⁾. En zijn niet ook de „sociale en politieke problemen” twee-kantig? Zijn zelfs niet de problemen, die zich voordoen op het gebied van het gezellige leven met zijn recreatie, en op dat van de kunst, ook de dramatische, met haar grens tusschen echte en in lasciviteit verloopende amusements-kunst, niet twee-kantig? Met name wat het kunst-probleem betreft, wil ik hier en nu nog eens herhalen, wat ik ook elders en vroeger gezegd heb: het is te betreuren, dat het huwelijk tusschen Calvinisme en Kunst, door Dr. KUYPER gesloten, reeds op de huwelijksreis is ontbonden.

De critiek der jongeren echter dunkt ook mij niet geheel onrechtvaardig.

Tegemoetkoming aan wat zij verlangen acht ik, voor zoover de Kerk dat met haar prediking vermag, niet meer dan plicht, en

ik weet, dat zij met vele antwoorden, die in vroeger eeuw achter de vraagteekens werden gezet, in de onze niet meer kan volstaan. Ook verdient het aanmoediging, wanneer die jongeren van Gereformeerden huize, in dezen tijd van vereenigingsleven, voor wat de Kerk met haar prediking noch kan, noch mag doen, dit zoeken te doen in eigen kringen.

Maar zoo het een als het ander dan onder dit beding, dat èn de Kerk, om haar eere niet te verspelen, èn die kringen niet aflaten van wat ook voor Calvinisten behoort te gelden: „Vindicamus heridatem patrum nostrorum.”

Alsnu mijn oordeel over de religieusiteit veler intellectueelen der jongere generatie van Protestantschen huize, zoo mannen en vrouwen, als rijpere jeugd saamvattend, wil ik het voor u uitspreken, dat ik haar niet onderschat maar ook niet overschat.

Ik onderschat haar niet, want hier openbaart er zich in voor mij een weer opleven van de kiem der religie en een ontwaking van den zin voor het goddelijke; daar, wat ik niet met RICHARD ROTHE, „onbewust christendom”, maar wel „niet verre zijn van het Koninkrijk Gods wil noemen”; ginds een door de liefde van Christus gedragen worden tot voorkomen en redden.

Maar ik overschat haar niet en dat wegens haar ontkenning der Absolutheid van het Christendom, hier; haar indifferentisme ten opzichte van Vrijzinnig en Rechtzinnig, daar; van Ethisch en Gereformeerd, ginds. Ik overschat haar niet en dat wegens haar anti-kerkelijkheid hier; haar on-kerkelijkheid, zoo daar als ginds.

Laat mij ten slotte nog uw aandacht mogen vestigen op wat voor de jongeren onder ons nieuw, voor ons ouderen een herinnering aan lang vervlogen dagen is, hoe Dr. KUYPER het een principieele gedachte der Heilige Schriftuur noemde, „dat ook onder menschen, wat andersoortig is, niet duurzaam *kan* hechten, zoomin als ijzer duurzaam hecht aan leem”³⁵⁾.

Vóór ik thans overga tot wat in deze publieke zitting van den Senaat hoofdzaak der agenda is, de overdracht van het Rectoraat, heb ik te vermelden de lotgevallen onzer Hoogeschool gedurende het Akademie-jaar van 1918—1919.

De tijdgrens van het Nederlandsche Akademie-jaar, toch al beperkt, onderging ditmaal voor onze Universiteit, wel niet nominaal maar toch factisch, een nog enger beperking. Een paniek, gewekt door de, ook in onze stad, epidemisch geworden SPAANSCH GRIEP; het CHRISTELIJK SOCIAAL CONGRES en de INDISCHE WEEK, door Prof. Dr. K. KUYPER, als Rector van de Stedelijke Universiteit, geopend en door mij, als Rector van de onze, gesloten en door tal van Studenten meegemaakt, — hebben deze enger beperking veroorzaakt.

Bij Koninklijk Besluit van 20 Augustus l.l. ontving de hoogleeraar FABIUS de vereerende benoeming tot lid van den Raad van State. Z.H.G. heeft zich echter bereid verklaard zijn professoraat aan de Universiteit vooralsnog te blijven waarnemen.

Mijn ambtgenoot R. H. WOLTJER was, gedurende het eerste deel van den cursus, door zeer ernstige ongesteldheid verhinderd zijn akademischen arbeid te verrichten. Door Gods goedheid is zijn leven voor de zijnen en voor ons gespaard en mocht hij, in het tweede deel van den cursus, zijn arbeid onder ons hervatten.

Den 10^{den} December werd Mr. W. ZEVENBERGEN benoemd tot hoogleeraar in de Juridische Faculteit.

Den 19^{den} dier maand aanvaardde Dr. A. A. VAN SCHELVEN het ambt van hoogleeraar in de Litterarische en den 9^{den} Mei Dr. F. J. J. BUYTENDIJK het ambt van hoogleeraar in de Medische Faculteit.

Wat mijn voorganger nog niet kon vermelden, is het sterven van den Theol. student PIETER BOUMA op den 18^{den} October. Een tweede sterfgeval, plaats grijpend onder mijn Rectoraat, was dat van den Jur. student JAN TULP op 25 October. Van ons wegge-

nomen in een lente des levens, die niet zonder beloften was, zijn ze, ook in onzen kring, des te dieper betreurd.

Door mij zijn gerecenseerd 142 cives academici, waaronder 40 Theologen, 69 Juristen, 22 Litteratoren en 11 Medici.

Voor het eerst ingeschreven zijn door mij 44 en wel voor de studie der Godgeleerdheid 24, voor die der Rechten 10, voor de Klassieke 3 en voor de Nieuwe-Letteren 2, voor de Medicijnen 4 en voor Wis- en Natuurkunde 1.

Onder dezen waren 3 dames-studenten en wel voor de Theologie 1, voor de Rechten 1 en voor de N. Letteren 1.

Het getal der Promoties bedroeg 9, waarvan 1 in de Theologie en 8 in de Rechten. In de THEOLOGISCHE Faculteit zijn 3 doctoraal-examens gehouden, waarbij ieder der examinandi den graad cum laude verkreeg; 8 candidaats-examens, waarvan 1 met cum laude.

De JURIDISCHE Faculteit nam 11 doctoraal-examens eerste gedeelte af, doch moest daarbij 3 examinandi afwijzen; de 8, die tot het tweede gedeelte waren toegelaten, slaagden. Met gunstig gevolg werden 9 candidaatsexamens afgelegd.

Voor de LITTERARISCHE Faculteit zijn met goed gevolg gehouden 2 doctoraal- en 3 candidaats-examens; 23 theol. propaed. examens waarvan 1 cum laude en 1 examen naar Art. 135 der H. O. Wet.

Onder de Verzoekers der wetenschappelijke belangen onzer Universiteit missen wij Dr. A. BRUMMELKAMP, reeds in 1890 als Curator opgetreden. Mocht hij op den 5^{en} Januari onder veler belangstelling zijn 80sten jaardag vieren, ongedacht en onverwacht voor ons werd tien dagen later zijn aardsche leven afgesneden. Als Rector onzer Universiteit stond ik bij de voor hem geopende groeve. Heb daar doen gedenken, wat deze Calvinist der oudere generatie, deze aristocraat van den geest, ook voor onze Universiteit is geweest en gedaan heeft.

Het is mij een genoegen, Dr. J. C. DE MOOR als den man te mogen begroeten, die in ons Curatorium den ledigen stoel van BRUMMELKAMP weer bezet.

Mr. S. DE VRIES, die, volgens rooster, dit jaar als Curator

moest aftreden, maar terstond herkiesbaar was, werd opnieuw benoemd en toonde zich, wat bij zijn zoo omvangrijken werkring op ander gebied ten zeerste is te waardeeren, opnieuw bereid het onderwijs aan onze universiteit te verzorgen.

In het College van DIRECTEUREN DER VEREENIGING VOOR HOOGER ONDERWIJS OP GEREFORMEERDEN GRONDSLAG, bij hetwelk de Bestuurshoogheid berust en dat ook de stoffelijke belangen onzer Universiteit behartigt, waarin jaarlijks volgens rooster één lid aftreedt zonder terstond herkiesbaar te zijn, was dat in 1919 de heer J. W. MALEFIJT. Hem zij hier dank gebracht voor wat hij, als Voorzitter van dit College, ook ten behoeve onzer Universiteit heeft gedaan.

Op de in Juli gehouden Jaarvergadering der VEREENIGING werd de heer JOH. KRAP als Directeur gekozen en is thans als zoodanig voor den derden keer in ons midden. De Universitaire belangen, die hij heeft te behartigen, zijn dus ook aan hem niet vreemd. In het college zijn de heeren TH. RUYZ Gz., Voorzitter, TYO H. VAN EEGHEN, Secretaris, en W. H. VAN MARLE JR., Penningmeester.

De Bibliothecaris, DR. JOH. C. BREEN, verleende ook dit jaar aan onzen boekenschat zijn zorgen en wie er van verlangden te genieten zijn welwillende hulp.

Hoewel hij geen lid meer was der Commissie van Toezicht op het geldelijk beheer, bedoeld in Art. 5, al. 5 der Statuten van de Vereeniging, meen ik toch niet te mogen nalaten hier te herdenken den op 5 Sept. overleden heer L. G. WEISZ.

In de COMMISSIE VAN TOEZICHT, benoemd volgens Art. 201 der Hooger-onderwijswet, werden, ter vervanging van MR. I. C. BARON BAUD, wiens, ook door ons betreurd sterven, de vorige Rector hier heeft vermeld, en ter vervanging van JHR. MR. O. F. A. M. v. NISPEN TOT SEVENAER, aan wien, op zijn verzoek, eervol ontslag was verleend, bij Kon. Besluit van 1 Nov. 1918,

No. 4 benoemd, tot Lid en Voorzitter MR. DR. F. A. C. GRAAF VAN LYNDEN VAN SANDENBURG, Commissaris der Koningin in UTRECHT en tot Lid MR. R. H. A. M. ROMME, Vice-President van het Gerechtshof te Amsterdam.

DEPUTATEN VOOR DE OEFENING VAN HET VERBAND TUSSCHEN DE GEREFORMEERDE KERKEN IN NEDERLAND EN DE THEOLOGISCHE FACULTEIT DER VRIJE UNIVERSITEIT te AMSTERDAM, bleven ook dit jaar voor de vervulling dezer functie gespaard.

Het studentenhuishouden in het HOSPITIUM werd, door de moederlijke en vaste hand der Directrice, Mevrouw A. DEKKER—RINGNALDA, op de meest wenschelijke wijze geleid. Haar nog steeds volijverige dienstbode, PAULINE BOHLE, mocht, onder veel blijken van belangstelling, den 1sten Februari haar vijf-en-twintigjarige dienstbetrekking in het Huis herdenken.

Zoo nadert dan het laatste oogenblik van mijn vierde Rectoraat, dat niet tot de zwaarste heeft behoord; dat, naar menschelijke berekening, mijn laatste is; en met welks herinnering zich steeds voor mij zal verbinden ook die aan het trouwe hulpbetoon van onzen voortreffelijken Pedel.

Op voordracht van den Senaat werd door Directeuren benoemd tot Rector voor het akademiejaar 1919—1920, mijn vriend en ambtgenoot Dr. H. H. KUYPER, die, ik erken het gaarne, in gave der regeeringe, mijn meerdere is.

Zoo draag ik dan de rectorale waardigheid aan U over, hooggeleerde heer Dr. HERMAN HUBER KUYPER.

Salve Rector, iterum iterumque Salve.

Worde onder Uw Rectoraat door God den Heere ons aller wensch voor onze Universiteit vervuld:

Vivat, crescat, floreat!

Ik heb gezegd.

AANTEEKENINGEN.

1. RUDOLF EUCKEN, *Geistige Strömungen der Gegenwart*. 4e Auflage 1909, p. 398.
2. Zie *Handboeken Godsdienstgeschiedenis en ook den Roman: AKBAR* van Limburg Brouwer.
3. *Nederlandsche Christen Studenten-Vereeniging*. Jaarboekje 1919, p. 16.
4. Aristoteles Ed. Berl. Ak. deel I p. 401b 23 en Nomoi p. 715c: „God, die begin en einde en midden aller dingen omvat”. Plato citeert hier echter een Orphische uitspraak.
5. Het bezwaar tegen het gebruik van den term „Orthodox” is de tweeërlei zin die er aan gegeven wordt. Men verstaat er gewoonlijk onder conformiteit aan de Confessie en de Confessie is dan het criterium der Orthodoxie. Prof. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE echter achtte het een hooge eere naam, die men zichzelf nauwelijks mag toekennen. 't Ware ideaal der Orthodoxie, de volle harmonie van leer en leven is alleen in Jezus vervuld. Het is daarom goed „de renoncer au titre d'orthodoxe, jusqu'à ce que nous puissions porter celui de saints”. J. v. D. SLUIS. *DE ETHISCHE RICHTING*. p. 7.
6. In het artikel OOSTERZEE, *Realencyklopädie Hezog*³, XIV p. 384 schrijft PROF. V. VEEN: Obwohl er so viel als möglich biblisch-evangelisch und reformirt zu sein bestrebt war, so gab doch sein eigenes Urtheil stets den Ausschlag, und man empfing also, wie vorauszusehen war, in dieser „CHRISTELIJKE DOGMATIEK”, die Dogmatik von van Oosterzee.
7. MONSMA, *WHAT CALVINISM HAS DONE FOR AMERICA*; Prof. WARFIELD, *CALVIJN ALS THEOLOOG* en de jongste studie van Prof. FABIUS, *HET WEZEN VAN HET CALVINISME*, in *SCHILD EN PIJL*.
8. Ps. 17 : 15.
9. Jesaja 29 : 8a.
10. Eth. Nik. 1096a 16.
11. „Pragmatisme”. De term is afkomstig van PEIRCE, die hem het eerst gebruikte in het Amerikaansche tijdschrift „Popular Science” van het jaar 1878.
12. Voor het Scepticisme bij de Grieken zie men vooral: SEXTUS EMPIRICUS *ΠΥΡΡΗΟΝΕΙΟΙ ΥΠΟΤΥΠΟΕΙΣ*.
13. „Dogmatisme” staat, op wijsgeerig gebied en bepaaldelijk in de kenleer, sedert KANT tegenover „Kriticisme” en dient dan ter aanduiding van een filosofeeren waarbij voorwaarden en grenzen der kennis niet vooraf zijn

onderzocht. Tot het dogmatisme rekent KANT dan zoowel rationalisme en empirisme als scepticisme.

De uitdrukking zelf dunkt mij min gelukkig. KANT ziet hier overeenkomst met het kerkelijk „dogmatisme”. Hij vergeet daarbij echter, dat het kerkelijk dogma voor den geloovige steeds appellabel is aan de Schrift. HOBBS mocht al beweren „Mysteria autem, ut *pillulae* si deglutiantur integrae sanant; mansae aulem plerumque revomuntur”. Leviathan IV, C. XXXII, — maar zoo is het niet. De kerkelijke dogma's zijn nog iets anders dan pillen, die men slikt.

14. Over het „pragmatisme” vgl. men o.m. EUCKEN a. w. p. 47 - 50. Der Pragmatismus en ook WINDELBAND's EINLEITUNG.
15. Het is gewoonte te spreken van „Buridan's ezel”.
EISLER schrijft echter PHILOSOPHEN-LEXIKON in voce B: „Von dem „Esel des Buridan”, der zwischen zwei gleichen Heubündeln stehend verhungern müsste, weil er von beiden Seiten gleich stark motiviert würde, findet sich in den Schriften des B. nichts, wohl aber etwas Aenliches bei Aristoteles (De coelo II, 13) und Dante (Paradis, IV).
Buridan, leerling van Occam stierf 1350.
16. Een verduidelijking van KARNEADES theorie vindt men in de door PROF. DR. PH. KOHNSTAMM uitgegeven GESCHIEDENIS DER WIJSBEGEERTE naar de dictaten van wijlen PROF. C. B. SPRUIJT p. 246.
17. AUGUSTINUS, DE TRINIT. X, 14: „Quando quidem, etiam si dubitat, vivit, si dubitat, cogitat”. DESCAETES Princ. philos. I. 7 „ego cogito, ergo sum, est omnium prima et certissima”.
18. Bij WIELAND in zijn Drama: DIE WAHL DES HERAKLES (1773).
19. AUGUST MESSER, PSYCHOLOGIE p. 27: Auf ein besonders einleuchtendes Unterscheidungsmerkmal hat HUGO MUNSTERBERG hingewiesen. „Psychisch (nach ihm) was nur einem Subject erfahrbar ist, physisch, was mehreren Subjecten gemeinsam erfahrbar gedacht werden kann”.
20. Zie LAND's INLEIDING TOT DE WIJSBEGEERTE p. 62, waar aangetoond wordt, dat de Stoïcijnen, zekere middeleeuwsche leeraren en eindelijk Locke zich ten onrechte op Aristoteles De Anima III, 4 II beriepen. In deze plaats: „als bij een schrijfbord, waarop niets in werkelijkheid geschreven staat, zooals het geval bij den geest”, overzagen zij het woord *werkelijkheid* (entelecheiai). „Volgens Aristoteles toch”, schrijft Prof. LAND, „is in den geest de aanleg tot zekere denkbeelden voorhanden, die dan eerst werkelijk te voorschijn komen, wanneer zij door een waarneming worden opgewekt”. Men zie ook de noot op 62: „Leibnitz, *Nouveaux Essais sur l'entendement humain* (1703) II. 1. p. 223 ed Erdmann... „Nihil est in intellectu quod non fuerit in sensu; excipe ipse intellectus.”
21. FRIEDR. KIRCHNER, GESCHICHTE DER PHILOSOPHIE (Weber's Ill. Katechismen) p. 154: „Er (der EKLEKTIZISMUS) hat insofern RECHT als jedes frühere System einige Sätze zutagegefördert hat, die auch der Späteren noch haltbar scheinen; Unrecht aber, weil in jeder Philosophie alle Sätze so zusammen-

gefügt sind, dasz sie, herausgerissen aus dem Ganzen, unsicher werden. Hätte aber der Eklektizismus nur die allgemein und durchaus gültigen Behauptungen zusammensuchen wollen, so würde ihm nur eine kleine Zahl ziemlich nichtssagender Sätze geblieben sein".

22. I. G. Fichte: „Was für eine Philosophie man wähle, hängt sonach davon ab was man für ein Mensch ist". ERSTE EINLEITUNG IN DIE WISSENSCHAFTS-LEHRE I. p. 434.
23. Aristoteles formuleert het pr. contradictionis in zijn METAPHYSICA IV. 3, p. 1005b 19 aldus. „Onmogelijk is het, dat hetzelfde tegelijk en in hetzelfde opzicht aan hetzelfde toekomt en niet toekomt."
24. Zie KUNO FISCHER, HEGEL'S LEBEN, WERKE UND LEHRE waar Ister Theil p. 498 deze onderscheiding tusschen „*contradictio in adjecto*" en „*contradictio in subjecto*" dienst moet doen „zum Verständniz und zur richtigen Beurtheilung der Hegelschen Logik" en „wichtig (is) die Lehre vom Widerspruch klar zu stellen und nach beiden Seiten zu erleuchten."
25. JOHANNA BREEVOORT (Mevrouw Michelsen) in Augustus-Afl. van CHRISTELIJK VROUWENLEVEN.
26. LESSING, EINE DUPLIK (1778), geciteerd bij LAND INL. p. 51: Wenn Gott in seiner Rechten alle Wahrheit, und in seiner Linken den einzigen immer regen Trieb nach Wahrheit, obschon mit dem Zusatze, mich immer und ewig zu irren, verschlossen hielte, und spräche zu mir: wähle! Ich fiele ihm mit Demuth in seine Linke und sagte: Vater gieb! die reine Wahrheit ist ja doch nur für dich allein."
27. KRITIEK DER REINEN VERNUNFT, Ed. Hartenstein. Transcendentale Methode-lehre 2es Haupt. 3. Absch. Vom Meinen, Wissen, und Glauben, p. 544—546.
28. Confessio Belgica Art. V DE AUCTORITATE S. SCRIPTURAE: Hasc libros solos recipimus tamquam sacros et Canonicos, quibus fides nostra inniti, confirmari et stabiliri possit. Et credimus absque ulla dubitatione ex omnia, quae in illis continentur, idque non tam quod Ecclesia illos pro canonicis recipiat et comprobet, quam quod spiritus Sanctus nostris conscientiis testatur illos a De emanasse".
29. J. v. D. SLUIS, DE ETHISCHE RICHTING, p. 106.
30. Voor het kerkbegrip der Modernen zie men o.m. het artikel van Ds. MACKENSIE: DE MODERNE MENSCH IN DE KERK in VRAGEN DES TIJDS 45ste Jaarg. Afl. 10. Volgens den schrijver is de kerk „een menschenlijke instelling, waarin gelijkgezinden zich vereenigen tot bevordering van hun persoonlijk godsdienstig leven en om een geestes- en levensgemeenschap tot stand te brengen. Een broederschap zonder bindende belijdenis, al kiest zij zich ten grondslag: het evangelie van Jezus Christus".
31. Heid. Cat.: Was ist waren glaub? Es ist nicht allein ein gewisse erkennt-nusz... sondern auch ein hertzliches vertrauen...
32. BAVINCK, GEREFORMEERDE DOGMATIEK² II. p. 643.
33. Ds. LANDWEHR. Het ethisch element in de prediking.

34. Dr. I. H. GUNNING WZN. Problemen der rijpere Jeugd.
35. Dr. A. KUYPER, IJZER EN LEEM. Rede ter inleiding op het gebed voor de eenige hoogeschool hier te lande, die op Gods Woord geground staat, toen gelegenheid voor dit gebed in de Kloosterkerk te 's-Gravenhage geweigerd was; in de Fransche kerk aldaar den laatste van Zomermaand uitgesproken. Amsterdam. J. H. Kruyt. 1885. De Redenaar verwees naar Daniël II : 43 en bepaalde zich tot de laatste woorden: „gelijk als zich ijzer met leem niet vermengt”, zie p. 5.

oor de
t, toen
reigerd
roken.
I : 43
m niet

BIBLIOTHEEK VRIJE UNIVERSITEIT

3 0000 01189 2167

Bij den Uitgever H. A. VAN BOTTENBURG te
Amsterdam verschenen:

De klassieke school in de Economie door Mr. P. A.
DIEPENHORST. Prijs f 0.75

Het Pachtcontract door Mr. P. A. DIEPENHORST.
Prijs f 0.90

Naast het kruis de roode vaan? door Mr. P. A.
DIEPENHORST. Prijs f 0.75

Zedelijkheid en Recht door Dr. W. GEESINK.
Prijs f 1.25

Hamabdil. Van de heiligheid van het Genadeverbond
door Dr. H. H. KUYPER. Prijs f 2.—. In stem-
pelband f 2.40

Johannes de Dooper. De Wegbereider des Heeren,
door Dr. P. A. E. SILLEVIS SMITT. Prijs . f 3.—
In stempelband f 3.90

**De Beteekenis van het Gereformeerde Beginsel voor de
Ambtelijke Vakken** door Dr. P. A. E. SILLEVIS
SMITT. Prijs f 0.75

Nieuw-Testamentische Exegese. Rede gehouden bij
de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt in de
Heilige Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit
te Amsterdam op Vrijdag 13 December 1912 door
Dr. F. W. GROSHEIDE. Prijs f 0.90

